

**SELÇUKLULAR ZAMANINDA DOĞU VE
GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA HÜKÜM SÜRMÜŞ BİR
TÜRKMEN BEYLİĞİ: DİLMAÇOĞULLARI**

ADNAN ÇEVİK
(Muğla Üniversitesi)

Bilindiği üzere 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı sonrasında, Bizans'ın mukâvemeti kırılmış, Azerbaycan üzerinde yığılan Türkmen kitleleri süratle Anadolu'nun fethine girişmişlerdi. Esâsen bu, aynı zamanda bir yurt tutma hareketiydi. Zira, savaştan önce Azerbaycan'ı üs edinen Türkmenler her baharla birlikte birkaç koldan Anadolu'ya akınlar yapar ve her akından sonra da kışlakları olan Azerbaycan'a geri dönerlerdi. Ancak, Malazgirt muharebesi ile Bizans ordusunun neredeyse toptan imhası, Anadolu'daki Türkmen akıncıların geri dönmeyip, buralara yerleşmelerine ve dolayısıyla da Anadolu'nun hızla Türkleşmesine sebep olmuştur. Selçuklu sultanları tarafından yönlendirilen ve XI-XIII. yüzyıllar arasını kapsayan bu süreç, aynı zamanda Selçukluların yanı sıra Anadolu'da her biri belli bir aileye dayanan irili ufaklı pek çok Türkmen beyliğini de ortaya çıkarmıştır. Daha ziyâde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde kurulan bu beylikler, Anadolu'nun Türkleşmesinde ve mamur bir hale getirilmesinde son derece önemli roller üstlenmişlerdir. Bu makale, söz konusu Türkmen beyliklerinden biri olan ve XI. yüzyılın sonlarından itibaren Bitlis ve Erzen'i merkez edinerek asırlarca Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda hüküm süren Dilmaçoğulları'nı konu edinmektedir.

Dilmaçoğulları hakkında, bugüne kadar bir iki ansiklopedi maddesi ve genel tarihlerdeki mahdut bahisler dışında, müstakil herhangi bir araştırma

yapılmamıştır.¹ İslâm Ansiklopedisi'nin ilk ve ikinci baskılarında bu Türkmen beyliği ya da beyleri hakkında hiçbir madde bulunmadığı gibi, iki asırdan fazla hüküm sürdükleri ve hatta bu süre zarfında çoğunlukla beylik merkezi olarak kullandıkları "Erzen/Arzan" şehri maddesinde de tek bir cümle ile dahi olsa isimleri zikredilmemektedir.² Üstelik söz konusu maddenin Afif Erzen tarafından yapılan Türkçe tadilinde de bu önemli eksiklik göz ardı edilmiş, konuyla ilişkin herhangi bir ilâvede bulunulmamıştır.³

Türkmen asıllı bu hanedanın "Dilmaçoğulları" adını zikretmek suretiyle varlığına işaret eden ilk araştırmacı Merhum M. H. Yınanç olmuştur. Türkiye tarihiyle ilgili değerli araştırmalarıyla bilinen M. H. Yınanç, İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı "Bitlis" maddesinde Dilmaçoğulları beyliğinin kuruluşu ve Bitlis bağlantılı olmak üzere hanedanın ilk dönemine ilişkin önemli bilgiler vermiştir.⁴ Söz konusu hanedanın kuruluşundan yıkılışına kadar bir bütün olarak ele alıp ortaya koyan ilk araştırmacı ise Merhum O. Turan'dır. Selçuklu devri Türk tarihçiliğinin en önde gelen isimlerinden olan O. Turan, Doğu Anadolu Türk beyliklerini anlattığı önemli eserinde, Dilmaçoğulları Beyliği için müstakil bir bölüm ayırmış ve söz konusu hanedanın tarihini mahdud da olsa kronolojik olarak aydınlatmaya çalışmıştır.⁵ M. H. Yınanç'ın aksine beyliğin kuruluşuna ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunmayan O. Turan, Dilmaçoğulları'nın ilk beyleri hakkında farklı bir şecere vermek suretiyle de selefinden ayrılmıştır. Fakat burada dikkati

¹ Bu konuda bk. Mükrimin H. Yınanç, "Bitlis", *İA*, VI, 662-663; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (=DATDT), İstanbul 1980, 111-116; C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, çev. Erdoğan Merçil- Mehmet İpşirli, İstanbul 1980, 269-271 (Bu eserde yer alan "Anadolu Beylikleri" dolayısıyla da "Dilmaçoğulları" kısmı çevirenler tarafından ilâve edilmiştir); Rahmi Turan, *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara 1987, 469-472; E. Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, 261-267; Metin Tuncel, "Bitlis", *DİA*, VI, 225-226; Ali Sevim, "Dilmaçoğulları", *DİA*, IX, 301-302; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, İstanbul 1999, "Dimlaç" (s.633), "Togan Arslan" (s.743-745) ve "Kurti" (s.727-229) maddeleri; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*, VI, Ankara 2002, 417-419.

² M. Streck, "Arzan", *EI*, II, 411-412; R. N. Frye, "Arzan", *EI*², I, 679.

³ "Erzen", *İA*, IV, 337-338; Bu arada Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanmakta olan İslâm Ansiklopedisi'nde Dilmaçoğulları'nın beylik merkezi olmanın ötesinde Ortaçağ boyunca Güneydoğu Anadolu bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Erzen için bir madde ayrılmamasının eksiklik olduğunu belirtelim.

⁴ "Bitlis", *İA*, VI, 662-663.

⁵ *DATDT*, 111-116.

çeken asıl husus, O. Turan'ın M. H. Yınanç'ın yazdıklarından habersiz görünmesidir. Zira Turan konu hakkındaki sözlerine, "...bugüne kadar bu hanedan ve onun siyasi varlığı, hatta adı bile meçhul kalmıştır" diyerek başlamaktadır.⁶ Öte yandan, bugüne kadar Dilmaçoğulları hakkında verilen bilgilerin neredeyse tamamı, ağırlıklı olarak adı geçen bu iki araştırmacının verdiği bilgilere dayanmıştır ki⁷, bu durum telif niteliği taşıması gereken çalışmalar için de söz konusudur.⁸ Bu makale, Dilmaçoğulları ile ilgili mevcut bilgileri, elden geldiğince tamamlama ve yeri geldikçe düzeltme maksadıyla kaleme alınmıştır.

Anadolu'nun en eski Güneydoğu Anadolu'nun da Artuklular'dan sonraki en uzun ömürlü Türkmen beyliği olan Dilmaçoğulları, Ortaçağ kaynaklarında Dilmaç⁹ dışında Dimlaç¹⁰, Togan Arslan¹¹ ve el-Ahdab (kambur)¹² oğulları olarak da geçmektedir. XII. yüzyıl boyunca daha ziyâde Bitlis ve Erzen'i merkez edinen bir beylik kuran Dilmaçoğulları, asrın sonlarına doğru ise sadece Erzen'den ibâret bir hâkimiyet alanına sahiptiler. Bu arada yönetimleri altına giren şehirlere kısa bir süre için de olsa ilk merkezleri

⁶ A.g.e., 111.

⁷ Mesela bk. C. E. Bosworth, a.g.e., 269-271; R. Turan, a.g.e., 469-472; E. Merçil, a.g.e., 261-267; M. Tuncel, a.g.m., 225-226; İ. Erdem, a.g.m., 417-419; Bu konuda F. Sümer'i bir istisna olarak belirtmeliyiz. Her ne kadar Sümer, 1971 yılında yazdığı bir makalesinde ("Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1971, 392-393) Dilmaçoğulları Beyliği'ni yanlış bir şekilde Togan Arslan ile başlatıp bunu da Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un 487/1094 yılındaki Diyâr-ı Bekr hâkimiyeti dönemine kadar götürmekteyse de, vefâtından sonra yayınlanan son eserinde bu hatasını düzeltmiştir, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, İstanbul 1999, "Dimlaç"(s. 633) ve "Togan Arslan"(s. 743-745) maddeleri.

⁸ A. Sevim, "Dilmaçoğulları", *DİA*, IX, 301-302.

⁹ Usâme b. Munkiz, *Kitabu'l-İtibâr*, Türkçe trc. Y. Z. Cömert (*İbretler Kitabı*), İstanbul 1992, 131-132.

¹⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü't-Taleb fî Tarih Haleb*, nşr. S. ed-Dehhan, Dimaşk 1954, II, 54-56, 168-169; a. mlf., *Bugyetü't-Taleb fî Târih Haleb* (Biyografilerle Selçuklular Tarihi -Seçmeler-), çev. not ve açıklamalar, A. Sevim, Ankara 1982, 26, 28.

¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't Tâ'rih*, Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın (*İslam Tarihi*), İstanbul 1987, XII, 452; İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatira fî zikri umerâ-i Şam ve'l-Cezîre*, nşr. Y. Abbare, Dimaşk 1978, III/II, 458-459.

¹² Azimî, *Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, nşr. ve trc. A. Sevim, Ankara 1988, 62; İbnü'l-Esir, XII, 452; İbn Şeddâd, III/II, 458-459, 538, 540.

olduğunu tahmin ettiğimiz Van Gölü'nün güney kıyısındaki Vestân(Gevaş)¹³ ile Aras Nehri doğusunda yer alan Duvin¹⁴ de eklenmelidir.

Dilmaçoğulları hakkındaki malûmata geçmeden önce, bu hanedanın hâkimiyet sürdüğü bölgenin tarihi coğrafyasına ilişkin bazı açıklamalarda bulunmak konunun dahi iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır kanaatindeyiz. Beyliğin kurulduğu iki merkezden biri olan Bitlis, Van Gölü havzası ile Yukarı Dicle arasındaki geçişi temin eden yegâne güzergâh üzerindeki konumuyla eşsiz bir coğrafi üstünlüğe sahiptir. Zira, bilindiği üzere Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'yu birbirinden ayıran ve aralarında hemen hemen geçilmesi imkânsız bir sed gibi duran Güneydoğu Toroslar, ancak üç ana noktadan geçilir ki Bitlis şehri bunlardan biri olup, doğuda dağ seddinin nisbeten daralmış olduğu bir sahayı yarıp geçerek, insanlara tabî bir yol hazırlamış bulunan bir vadi üzerinde kurulmuştur. Bu yol, el-Cezîre düzlüklerini Doğu Anadolu'nun merkezî platolarına ve oradan da İran ve Kafkasya'ya bağlayan konumuyla öteden beri ticaret kervanlarının güzergâhı olmuş, ayrıca sürüleriyle birlikte kuzey-güney istikametinde mevsimlik göçler yapan insan kütleleri de mecburî olarak bu tabî koridor üzerinden geçmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla kuruluşu Büyük İskender'e kadar götürülen Bitlis, bu coğrafi özellikleriyle tarihin her döneminde önemini muhafaza eden bir merkez olmuştur.¹⁵

Erzen'e gelince, bugün yerini dahi tam olarak tesbit edemediğimiz Ortaçağ'ın bu önemli şehri, Dicle'nin kollarından Serbet (Garzan/Yanarsu) nehrinin doğu kıyısında kurulmuş olup; Ahlat ve Bitlis üzerinden gelen ve bir kolu Hısn Keyfâ (Hasankeyf) ve Nusaybin üzerinden Musul'a, diğer bir kolu da Meyyafârikîn (Silvan) ve Amid (Diyarbakır) üzerinden Haleb ve Dimaşk'a ulaşan tarihi yolların kavşağında yer almaktadır.¹⁶ Dar ve derin bir

¹³ İlkçağdaki adı Vastiana olup günümüzde Van iline bağlı ilçe merkezi Gevaş'a karşılık gelmektedir, Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, 284.

¹⁴ Azerbaycan'ın Arran bölgesi şehirlerindendir Yakût, *Mu'cemu'l-buldan*, Beyrut ts, II, 558.

¹⁵ Geniş bilgi için bk. Besim Darkot, "Bitlis", *İA*, II, 657-661; M. Tuncel, *a.g.m.*, 225-226.

¹⁶ İlk dönem İslam coğrafyacılarından İbn Hurdazbih ve Kudame, Erzen'i Meyyafârikîn-Bitlis yolu üzerinde Meyyafârikîn'in yedi fersah doğusunda Ermeniye bölgesi hududunda bir şehir olarak zikrederken (*el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Beyrut ts, 214-215; *el-Harâc ve sînâ'atü'l-kitâbe*, Beyrut 1988, 36) Makdisî ise aynı güzergâh üzerinde, Meyyafârikîn ile *Mescid-i Üveys* (Siirt'in Baykan ilçesine bağlı,

vadi üzerinde kurulan Bitlis'in aksine, sulanabilir geniş tarım arazilerine sahip olan Erzen, Roma/Bizans döneminde Bohtan ile Batman nehirleri arasında kalan *Arzenen* askerî bölgesinin merkezî şehri iken¹⁷, İslâm fethinden sonra, X. yüzyıldan başlayarak Ortaçağ'ın sonuna kadar Diyâr-ı Bekr olarak adlandırılan ve günümüzde de Diyarbakır, Batman, Siirt ve Mardin illerini kapsayan Yukarı Dicle havzasının en önemli şehirlerinden biri konumundadır. Diyâr-ı Bekr'in bu dönemdeki diğer önemli şehirleri ise Amid, Meyyafârikîn ve Mardin olup daha sonra bunlara, XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hısn Keyfâ ve Duneysir/Koç Hisar da eklenecektir.¹⁸

Hız. Ömer'in hilâfeti esnasında İyâz b. Ganım komutasındaki İslâm ordusu tarafından fethedilen Erzen ve Bitlis (19-20/640-641) yöresi¹⁹ daha sonra sırasıyla Emevî, Abbasî, Hamdanî ve Büveyhî idarelerinde kalmış, X. yüzyılın sonlarından itibaren de Mervanoğulları'nın eline geçmiştir.²⁰ Bu dönem aynı zamanda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya Türk akınlarının başladığı devre de karşılık gelmektedir. Bu çerçevede yöreye yapılan ilk Türk akını, 433-445/1041-1044 yılları arasına tekâbülmekte olup Selçuklu hanedanına bağlı Türkmen gruplarca gerçekleştirilmiştir.²¹ Bölgede hüküm süren

ilçe merkezinin 8 km batısında *Ziyaret* adıyla bilinen *Veysel Karanî Türbesi* arasında, ikisine de birer merhale (yaklaşık 40-45 km) uzaklıkta göstermektedir (*Ahsenü't-tekâsim fî ma'arifeti'l-ekâlim*, Beyrut 1987, 131). Hem bu bilgiler hem de daha sonra gelen müelliflerin kayıtlarından, Erzen'in söz konusu güzergâh üzerinde, Serbet nehrinin sol kıyısında muhkem bir kaleyle korunan büyük bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Nâsır-ı Husrev, *Sefername*, Türkçe trc. A. Tarzî, Ankara 1985, 10-11; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyafârikîn ve Amid*, nşr. B. A. Avad (*Tarihu'l-Fârikî ed-Devletil-Mervaniye*), Kahire 1959, 78, 283; Yakût, III, 232 ve I, 180; İbn Şeddâd, III/II, 536; İbn Said, *Kitabü'l-Coğrafya*, nşr. İ. el-Arabî, Beyrut 1970, 172.

¹⁷ E. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, trc. F. Işıltan, İstanbul 1970, indeks.

¹⁸ Bölge hakkında geniş bilgi için bk. Adnan Çevik, *XI ve XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, İstanbul 2002, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

¹⁹ Belazuri, *Futuhu'l-Büldan*, Türkçe trc. M. Fayda, Ankara 1987, 252; İbnü'l-Fakîh, *Kitabü'l-Buldan*, nşr. Y. Hâdi, Beyrut 1996, 125-126;

²⁰ Bu hanedan hakkında bk. Abdurrahim Tufantoz, *Mervanoğulları (380-478/990-1085)*, M.Ü. TAE, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.

²¹ İbnü'l-Esîr'in *Irak Oğuzları* adını verdiği bu gurupların bölgedeki faaliyetleri hakkında bk. *el-Kâmil*, IX, 293-302; Ebu'l-Ferec, I, 300-302; ayrıca krş. M. H. Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi)*, Ankara 1944, 37-38; A. Tufantoz, a.g.t., 49-55.

Mervanoğulları'nın 441/1049-1050 yılında Tuğrul Bey'in şahsında Selçuklu tâbiyetine girmesiyle neticelenen bu akınları, bölgenin tamamının Büyük Selçuklu topraklarına dahil edilmesi süreci izlemiştir. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın görevlendirdiği Fâhruddevle b. Cüheyr komutasındaki Selçuklu ordusu, Ahlat'tan Amid'e kadar uzanan toprakları ele geçirmek suretiyle Mervanoğulları yönetimine son verirken (478/1085), bölgede yeni bir dönemi Türk hâkimiyeti dönemini başlatmıştır.²² İşte Dilmaçoğulları Beyliği de bu sürecin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

Mehmed b. Dilmaç et-Türkî ve Dilmaçoğulları Beyliği'nin Kuruluşu

Kaynaklardaki verilerin yetersizliği sebebiyle Dilmaçoğulları'nın ilk dönemine ilişkin bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Hatta beyliğin kim tarafından, nasıl ve ne zaman kurulduğu konusu dahi hâlâ tam olarak aydınlatılmış değildir. Bu sebeple de karanlıkta kalan bu ilk dönem, araştırmacılar tarafından daha ziyâde sonraki yıllara aid bilgilerin ışığında geriye dönük olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede mesela söz konusu beyliğin atası olarak kabul edilen Dilmaçoğlu Mehmed'in Alp Arslan'ın komutanlarından biri olduğu, onun devrinde (455-464/1063-1072) Anadolu'ya akınlar yapan Afşin, Sunduk, Ahmed Şah ve Türkman et-Türkî gibi beylerle birlikte bulunduğu, dolayısıyla Malazgirt muharebesine de katıldığı ve muharebenin sonunda da Güney Anadolu'da fetihlere devam ettiği ifade edilmektedir.²³ Halbuki kaynaklarda bu ifadeleri doğrulayacak bir kayda rastlanmamaktadır. Nitekim bu yüzden olsa gerek, F. Sümer eski tarihli bir makalesinde²⁴ Dilmaçoğlu Mehmed'i Malazgirt muharebesine katılması muhakkak nazarı ile bakılması gereken Türk beyleri arasında sayarken; vefâtından sonra yayınlanan son çalışmasındaki "Dımlaç" maddesinde ise farklı bir tutum

²² Bu süreç hakkında bk. İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.* 206-213; İbnü'l-Esîr, X, 122, 125-126, 132-133; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tâ'rîhi'l-a'yân*, nşr. A. Sevim (Selçuklular ile ilgili kısımları), Ankara 1968, 219-220, 223-228, 233, 236-237; ayrıca krş. M. H. Yınanç, *a.g.e.*, 134-155; A. Tufantoz, *a.g.t.*, 78-84.

²³ M. H. Yınanç, *a.g.e.*, 66-67; a. mlf., "Bitlis", 662; F. Sümer, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, 200-207; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989, 22, 48-49; a. mlf., *a.g.m.*, 301; E. Merçil, *a.g.e.*, 260; İ. Erdem, *a.g.m.*, 417.

²⁴ F. Sümer, *a.g.m.*, 207.

sergileyerek bu konuya hiç değinmediği gibi Dilmaçoğlu Mehmed ile ilgili bilgileri 468/1076 yılından başlatmaktadır.²⁵

Ortaçağ kaynaklarını esas aldığımızda söz konusu Türkmen hanedanı hakkındaki ilk bilgilerimiz Dilmaçoğlu Mehmed'e aid olup beyliğe adını veren Dilmaç et-Türkî'nin kim olduğu ve ne zaman yaşadığı konusunda ise her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Dilmaçoğlu Mehmed'in adına ise ilk kez, 468/1076 yılında Kuzey Suriye siyasetine müdahil olan Türkmen beyleri arasında tesadüf edilmektedir. Bu konudaki yegâne kaynağımız olan İbnü'l-Adîm'in belirttiğine göre; Şevval 468/Mayıs 1076 tarihinde Haleb Mirdasî Emiri Nasr öldürülmüş ve yerine bir oldu bitti ile kardeşi Sabık geçirilmiştir. Ancak bu durum mensubu oldukları Kilâboğulları kabilesi tarafından kabul edilmemiş ve diğer kardeş Vassab'ın desteklenmesi suretiyle Sabık'a karşı bir ittifak oluşturulmuştur. Bunun üzerine Sabık da iktidarını korumak ve kendisi aleyhine yapılan ittifaka karşı koyabilmek için bir süredir Haleb bölgesinde Mirdasî Emirliği'nin hizmetinde bulunan Türkmen beylerinden Ahmed Şah'dan²⁶ yardım istemiştir.²⁷ İşte Ahmed Şah da bir taraftan kendisine bağlı 1000 adamıyla Sabık'ın yardımı giderken, diğer taraftan da daha fazla askere ihtiyaç duyulabileceğini düşünerek bu esnada Anadolu'ya giden yol üzerinde 500 atlısıyla karargâh kurmuş bulunan bir başka Türkmen beyi olan Dilmaçoğlu Mehmed'e haber gönderip yardımına karşılık para vaadinde bulunmuştur. Dilmaçoğlu da Ahmed Şah'ın vaadine uyarak emrindeki Türkmenleriyle Sabık'ın yardımına gelmiş ve iki Türkmen beyinin desteğini sağlayan Sabık, Zilhicce/Haziran ayında Kınnesrin'de bulunan Vessab üzerine harekete geçmiştir. İbnü'l-Adîm Benû Kilâb'ın bütün obalarının Vessab'ın etrafında toplandığını, bunun da ilk kez görülen bir şey olduğu bilgisini vermektedir.²⁸ Ancak buna rağmen, daha savaşın başında Dilmaçoğlu

²⁵ F. Sümer, *a.g.e.*, II, 633.

²⁶ Hakkında bk. Bugye, 25-26; ayrıca krş. M. Zâmin, *İmâretü Haleb fi ahu's-Selçukî (479-522)*, Dimaşk 1990, 100-106.

²⁷ F. Sümer, Haleb hükümdarı olan Mirdas Oğullarının kendi oymakları olan Benu Kilâb'dan sıkıntı çektikleri için XI. yüzyılın ikinci yarısında Haleb dolaylarında görülen Hakan oğlu Harun ve Ahmed Şah gibi Türk beylerini hizmetlerine alıyorlardı demektir, *a.g.e.*, II, 633. Bu konuda daha geniş bir değerlendirme için bk. M. Zâim, *a.g.e.*, 77-106.

²⁸ Müellif sayılarının 70,000'i bulduğunu belirtmekteyse de (Bugye, 28), bu rakamın çok abartılı olduğu ortadadır; öte yandan C. Cahen bu birleşmeyi Kuzey Suriye'yi Türkmen hâkimiyetinden kurtarma çabası olarak açıklarken ("Le Première Pénétration

Mehmed ve Ahmed Şah'ın emrindeki Türkmenler'in yaptıkları ani ve şiddetli hücum karşısında bozguna uğrayan Araplar çatışmaya dahi giremeden bütün ağırlıklarını bırakarak dağılmışlar ve geride bıraktıkları zengin ganimet de iki Türkmen beyi tarafından paylaşılmıştır.²⁹ Akabinde Anadolu sınırındaki karargâhına dönen Dilmaçoğlu Mehmed Bey muharebenin üzerinden iki hafta geçtikten sonra bir ziyafet bahanesiyle Ahmed Şah'ı yanına çağırarak ve geldiğinde de onu esir almıştır. Bu muhtemelen Dilmaçoğlu'nun yaptığı yardıma mukâbil kendisine vaad edilen paranın verilmemesi ya da verilen parayı az bulması üzerine giriştiği bir plan olsa gerektir.³⁰ Nitekim İbnü'l-Adîm, sebebini açıklamadığı bu gelişme üzerine Haleb Mirdasî Emiri Sabık'ın harekete geçerek 10,000 dinar ile 20 at karşılığında Ahmed Şah'ı serbest bıraktırdığını söylemektedir.³¹

Bu gelişmeden yaklaşık bir yıl sonra Dilmaçoğlu Mehmed'i bu sefer de Suriye melikliğine tayin edilen Tacüddeve Tutuş'un hizmetinde görmekteyiz. Buna göre, Selçuklu Sultanı Melikşah uzun zamandır Suriye ve Filistin bölgelerinde fetih hareketlerinde bulunan emir Atsız'ın öldüğünü zannederek 470/1077-1078 yılında Suriye fütûhatını tamamlamak üzere Gence valisi olan kardeşi Tutuş'u bu bölgeye tayin etmiş ve ayrıca da Bekcioğlu Afşin, Sunduk et-Türkî, Tutuoğlu, Birikoğlu ile adları belirtilmeyen bazı Türkmen beylerine Tutuş'un buyruğu altına girmelerini bildirmiştir. İşte Tutuş'un buyruğu altında Suriye fütûhatına katılma emri alan ve yukarıda adları sıralanan Türkmen beylerinden biri de Dilmaçoğlu Mehmed'dir.³²

Turque en Asie-Mineure", *Byzantion*, XVII(1946-1948), 45), A. Sevim buna itiraz ederek Kuzey Suriye'de henüz küçük Türkmen gruplarının bulunduğunu, dolayısıyla iddia edildiği gibi bir Türkmen hâkimiyetinden söz edilemeyeceğini, bunun ancak Musul Ukayli Emiri Müslim b. Kureyş dönemi için doğru olduğunu belirtmektedir, *a.g.e.*, 88 n.189.

²⁹ İbnü'l-Adîm, onların 100 bin deve, 400 bin koyun ile sayısız azadlı ve köle kadını esir aldıklarının rivayet edildiğini belirtmektedir ki bu sayıların da diğerleri gibi çok mübalağalı olduğu aşîkardır, *Bugye*, 26-28; a. mlf., *Zübde*, II, 54-55; ayrıca krş. A. Sevim, *a.g.e.*, 88-89; a. mlf., "Dilmaçoğulları", *DİA*, IX, 301; Süheyl Zekkâr, *Emâretü Haleb*, Dımaşk trs, 152-153; M. Zâmin, *a.g.e.*, 105-106; E. Merçil, *a.g.e.*, 261.

³⁰ E. Merçil ise bunun Türkmenler'den başka dayanağı olmayan Sabık'tan para koparmak için tezgâhlanmış bir oyun olabileceği görüşündedir, *a.g.e.*, 261.

³¹ *Bugye*, 26; *Zübde*, II, 55; ayrıca bk. M. Zâmin, *a.g.e.*, 106-107.

³² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, 56; Sıbt, 197 (ancak müellif bu Türkmen beylerinden sadece Sunduk ve Afşin ile memlûk Aytekin'in isimlerini zikreder); A. Sevim, *a.g.e.*, 91-92; F. Sümer, *a.g.m.*, 200; M. Zâmin, *a.g.e.*, 107. M. H. Yınanç, bu beylerin

Diyâr-ı Bekr bölgesinde Tutuş'a katılan Dilmaçoğlu Mehmed, 470/1078 yılı sonlarına doğru adları geçen Selçuklu emirleriyle birlikte Tutuş'un yanında Suriye'ye gitmiş ve bir süre onun hizmetinde bulunmuştur.³³ Ancak bu hizmetin uzun sürmediği ve Dilmaçoğlu'nun yaklaşık bir yıl sonra Tutuş'un yanından ayrıldığı anlaşılmaktadır ki, bu muhtemelen Tutuş'un Dimaşk'ı kendisine teslim eden emir Atsız'ı öldürtmesiyle (471/1078-1079) alâkalıdır.³⁴ Zira bu hadise, yani o zamana kadar ki Türkmen emirlerinin en büyüklerinden olan Atsız'ın Tutuş tarafından mühim bir sebep gösterilmeksizin öldürülmesi, kendi maiyetindeki diğer Türkmen beylerini son derece tedirgin etmiştir.³⁵ Nitekim, kaynaklara göre bu gelişme üzerine Tutuş'un hizmetinde bulunan Türkmen emirleri başta Afşin olmak üzere kendisini terk ederek Suriye'den ayrılmış ve yolları üzerindeki yerleri yağmalayarak Diyâr-ı Bekr bölgesine gitmişlerdir ki³⁶, muhtemelen bunların arasında Dilmaçoğlu Mehmed de bulunmaktadır. Çünkü bu gelişmeden sonra, kaynaklarda bir daha ne Dilmaçoğlu Mehmed'e ne de zikri geçen diğer Türkmen beylerinin adlarına rastlanılmamaktadır. Ayrıca yüzyılın sonlarına doğru Mehmed'in halefi Hüsamüddin'in Erzen, Bitlis ve Vestan şehirlerinin hâkimi olarak görülmesi de Dilmaçoğlu'nun Diyâr-ı Bekr'e doğru giden diğer emirlerle birlikte olabileceği ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.³⁷

İşte Ortaçağ kaynakları içerisinde sadece İbnü'l-Adîm tarafından zikredilen ve Dilmaçoğulları'nın ilk dönemine ilişkin bütün malûmat bu anlatılanlardan ibâret olup, Dilmaçoğlu Mehmed'in bundan sonraki faaliyetlerine ilişkin yukarıda anlatılanların dışında başka hiç bir kayda rastlanmamak-

Anadolu'daki hâkimiyetin Süleymanşah'ın eline geçmesi üzerine onun emrine girmek istemediklerinden Melikşah'ın buyruğu ile Tutuş'un hizmetine verildiklerini söyler ki (*Anadolu'nun Fethi*, 106), kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu arada A. Sevim önceleri (*a.g.e.*, 92 n.207) M. H. Yınanç tarafından ifade edilen bu bilgiye kaynaklarda yer almadığı gerekçesiyle itibar etmez iken en son Dilmaçoğulları hakkında yazdığı makalesinde (hâlâ kaynaklarda böyle bir kayıt bulunmamasına rağmen) aynen kullanmak yoluna gitmiştir, *a.g.m.*, 301.

33 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, 56.

34 E. Merçil, *a.g.e.*, 262.

35 F. Sümer, *a.g.e.*, II, 603.

36 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, 65-67; Sıbt, 201; ayrıca krş. F. Sümer, *a.g.m.*, 204; A. Sevim, *a.g.e.*, 97 n. 231.

37 İbnü'l-Esîr, XII, 452.

tadır. Dolayısıyla beyliğin kuruluşuna ilişkin karanlıkta kalan bu dönemi diğer araştırmacıların yaptığı gibi tahmini bazı değerlendirmelerle aşmak zorundayız.

Buna göre, 471/1079 yılında diğer Türkmen beyleriyle birlikte Tutuş'un yanından ayrılan Dilmaçoğlu Mehmed, bir müddet kuzey Suriye'de yağma hareketlerinde bulunduktan sonra Mervanîler'in elindeki Diyâr-ı Bekr üzerinden Van Gölü'nün güneyine yönelerek gölün kıyısında bu günkü Gevaş'a karşılık gelen Vestan'a kadar gitmiş ve bir süre sonra da Vestan'a sahib olarak bu bölgeye yerleşmiş olmalıdır. Çünkü İbnü'l-Esîr'e göre, kökleri Melikşah dönemine kadar giden bu aile, Bitlis ve Erzen'e hâkim olmalarının yanı sıra öteden beri Vestan'ı da ellerinde bulunduruyordu.³⁸ Dolayısıyla bu cümleden olarak Erzen ve Bitlis'in 478/1085 yılına kadar Mervanoğulları hâkimiyetinde kaldığını bildiğimize ve daha sonraki dönemlerde de Vestan adına bir daha rastlamadığımıza göre muhtemelen Dilmaçoğlu Beyliği Mehmed tarafından Vestan merkezli kurulmuştur diyebiliriz. Öte yandan yukarıda ifade edildiği gibi Dilmaçoğlu ve diğer Türkmen beylerinin Gence'den Suriye'ye gelmekte olan Tutuş'a Diyâr-ı Bekr bölgesinde katılmalarına bakılarak Dilmaçoğlu Mehmed'in önceden de bu havâlide bulunduğu tahmin edilebilir.³⁹ Kesin tarihi bilinmemekle birlikte Dilmaçoğlu Mehmed bu gelişmeden bir müddet sonra muhtemelen de 476/1083 yılında başlatılan Diyâr-ı Bekr seferinden önce ölmüş olması gerekir. Zira, bir buçuk yıl gibi uzun bir süre devam eden ve kapsamlı bir hareket olan Diyâr-ı Bekr seferine onun da katılması beklenirdi. Çünkü kaynakların ittifakla belirttiği gibi Selçuklu Sultanı Melikşah, Mervanoğulları hâkimiyetine son vermek için düzenlenen bu sefere Artuk Bey'in emrinde bütün Türkmen umerânın katılmasını istemişti. Fakat sefere katılan umerâ ve komutanların adları da dahil olmak üzere konu hakkında ayrıntılı pek çok bilgi veren başta İmâdeddin İsfahanî, Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Ezrak, Bundarî, İbnü'l-Esîr ve İbn Şeddâd gibi müelliflerin eserleri olmak üzere hiçbir Ortaçağ kaynağında Dilmaçoğlu Mehmed'in bu sefere katıldığına ilişkin bir kayda rastlanmamaktadır.

³⁸ *el-Kâmil*, XII, 452; ayrıca bk. İbn Şeddâd, III/II, 458-459, 538, 540.

³⁹ Nitekim F. Sümer Dilmaçoğlu da dahil olmak üzere adları geçen Türkmen beylerinin yurtlarının Van gölü civarı ile Diyâr-ı Bekr bölgesinde olduğu kanaatindedir, *a.g.e.*, II, 603). Bu arada Dilmaçoğlu'nun Suriye'den birlikte ayrıldıkları Afşin ve Sunduk gibi Türkmen beylerinin de Alp Arslan zamanından beri Anadolu'ya yaptıkları seferlerde hareket üssü olarak kullandıkları Ahlat bölgesine dönmüş olduklarını tahmin edebiliriz.

Dolayısıyla buradan da onun bu tarihten önce ölmüş olabileceği sonucu pekala çıkarılabilir.

Buna karşın ilk kez M. H. Yınanç'ın ortaya attığı ve şimdiye kadar da pek çok araştırmacı tarafından kabul gördüğü anlaşılan görüşe göre ise, 471/1079 yılında Tutuş'un yanından ayrılan Dilmaçoğlu Mehmed bir kaç yıl sonra Artuk Bey'in maiyetinde Diyâr-ı Bekr seferine katılmış ve burada gösterdiği başarı üzerine de kendisine Selçuklu ordusuna komuta eden Fahruddevle b. Cüheyr tarafından Mervanoğulları'ndan alınan Bitlis şehri iktâ edilerek (478/1085), Bitlis merkez olmak üzere Dilmaçoğulları Beyliği'nin temelleri atılmıştır.⁴⁰ Ancak yukarıda da işaret ettiğimiz gibi kaynaklarda bu görüşü destekleyen hiç bir kayda rastlanmamaktadır. Dolayısıyla, bu görüşe şüpheyle bakılması gerektiği ortadadır.⁴¹ Bu konuda yegâne kaynak olan İbnü'l-Ezrak'ın kaydını dikkate almamız gerektiğine göre, Dilmaçoğulları ile Bitlis ilişkisini Mehmed ile değil halefi Hüsamüddevle Alp-tekin⁴² ile başlatma zorunluluğu vardır. Çünkü, Dilmaçoğlu Mehmed'in ölümünden sonra yerine geçen Hüsamüddevle Alp-tekin, Diyâr-ı Bekr'in de hâkimi olan Suriye Selçuklu Meliki Tacüddevle Tutuş'un ölümü(488/1095) akabinde oluşan otorite boşluğunu iyi değerlendirerek ilkin Bitlis'i daha sonra da Şaruh isimli bir başka Türk emirinin yönetiminde bulunan Erzen'i ele geçirmek suretiyle beyliğin gerçek kurucusu olmuş ve hâkimiyetini batıya

⁴⁰ M. H. Yınanç, "Bitlis", *İA*, II, 662; a.mlf., *a.g.e.*, 146; ayrıca bk. E. Merçil, *a.g.e.*, 262; A. Sevim, *a.g.m.*, 301; Gülay Ögün(Bezer), "Harput'ta bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, LXI(1997), 74; M. Tuncel, "Bitlis", *DİA*, VI, 226; Bu arada konuya ilişkin en son yayının sahibi İ. Erdem, "...1085 yılında Melikşah'ın görevlendirdiği Türkmen emirlerinden Dilmaçoğlu Mehmed Bey, Bitlis ve Erzen'i ele geçirdi. Yöre Melikşah tarafından kendisine iktâ edildi. Mehmed Bey de burada Dilmaçoğulları'nın temellerini attı" demek suretiyle daha da ileri gitmektedir, *a.g.m.*, 417.

⁴¹ Nitekim, O. Turan (*DATDT*, 111-112) ve F. Sümer (*a.g.e.*, II, 633, 743) Dilmaçoğulları'nın kuruluş sürecini açıklamaya dönük bu görüşe itibar etmemişlerdir.

⁴² İbnü'l-Ezrak, Hüsamüddevle'nin adını *Tüm-Tigin* olarak yazarken (*Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid*, nşr. B. A. Avad (*Tarihu'l-Fârikî ed-Devletil-Mervaniye*), Kahire 1959, 268; Türkçe trc. M. E. Bozarşlan, *Mervani Kürtleri Tarihi*, İstanbul 1975, 229). Claude Cahen bu adı, *İl Tekin* ("Togan Arslan b. Hüsam ad-daula İltekin b. Dimlaj: prince d'Arzan en Diyar Bakr", el-Azimî, haşiyeler kısmı, 438), M. H. Yınanç, *Yıl Tigin* ("Bitlis", 662) ve O. Turan da *Alp-tekin* (*a.g.e.*, 111-112) şeklinde okumuşlardır. F. Sümer ise *bu adın doğrusu ne olabilir kati bir şey söylenemez* diyerek yukarıdaki okuyuş şekillerini nakletmekle yetinmiştir(*age.*, II, 743).

doğru genişletmiştir.⁴³ Bu genişlemenin Tutuş'un ölümünden sonraki süreçte gerçekleştiği belirtilmekteyse de⁴⁴, en azından Bitlis'in daha önceleri, muhtemelen de Melikşah döneminde ele geçirilmiş olabileceğini tahmin edebiliriz.⁴⁵

Öte yandan, O. Turan'ın ileri sürdüğü bir başka görüşe göre ise; Alp Arslan dönemi Selçuklu beylerinden olan Dilmaçoğlu Mehmed Bey ile İbnü'l-Ezrak'ın Erzen ve Bitlis hâkimi olarak gösterdiği Hüsamüddeve Alp-tekın, esasında aynı kişi olup, Mehmed Alp-tekın'ın İslâmî adından başka bir şey değildir. Dolayısıyla da onun tam adı "Dilmaçoğlu Hüsamüddeve Alp-tekın Mehmed"dir.⁴⁶ Ancak, Turan'ın Dilmaçoğulları'nın kuruluş sürecine ilişkin muğlaklığı ortadan kaldırmaya dönük olduğu anlaşılan bu görüşünü kabul etmek zordur. Üstelik bu, F. Sümer'in tasdik edilmesinin asla mümkün olmadığını söylediği Turan'ın *bu dönemde Selçuklu beylerinin biri İslâmî diğeri Türkçe iki isim taşıdıkları* şeklinde özetlenebilecek gerekçesiyle de ilgili değildir.⁴⁷ Çünkü hem İbnü'l-Ezrak'ın hem de onu tamamlayan İbnü'l-Adîm'in ifadeleri, halef selef olan iki farklı kişiden bahsedildiğini hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde açıkça ortaya koymaktadır.

Bütün bunlardan sonra buraya kadar anlatılanları toparlayacak olursak, Dilmaçoğlu Mehmed tarafından 472/1079-1080 yılı civarında Vestan ve havâlisinde kurulan Dilmaçoğlu Beyliği, onun birkaç yıl sonraki ölümüyle oğlu ya da kardeşi Hüsamüddeve Alp-tekın'ın idaresine girmiş, Hüsamüddeve de önce Bitlis ardından da Tutuş'un ölümü sonrası oluşan ortamdan faydalanaarak Diyâr-ı Bekr'in önemli şehirlerinden Erzen'in ele geçirmek suretiyle hakimiyet alanını genişlettiği gibi beyliğini asıl merkezlerine de kavuşturmuştur. Zira, devrin kaynakları XII. yüzyıl boyunca Dilmaçoğlu beylerini Erzen ve Bitlis hâkimi olarak zikredecek⁴⁸, asrın bitiminde Bitlis'in elde çıkmasıyla da

⁴³ İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.* 267-268 (trc. 228-229).

⁴⁴ İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.* 267 (trc. 228).

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, XII, 452; ayrıca bk. İbn Şeddâd, III/II, 458-459, 538. Nitekim İbnü'l-Esîr ve İbn Şeddâd'ın ifadeleri de bu tahmini doğrular mâhiyettedir.

⁴⁶ O. Turan, *a.g.e.*, 111-112. Bu konuda A. Sevim'in de aynı kanaatte olduğu anlaşılıyor, *a.g.m.*, 301.

⁴⁷ F. Sümer, *a.g.e.*, II, 744 n.285.

⁴⁸ İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyafârikîn ve Amid*, nşr. A. Savran (*A Critical Edition of the Section on the Artukid Dynasty*), Erzurum 1986, 8, 84, 109, 193 (Türkçe trc. A. Savran, *Meyyafârikîn ve Amid Tarihi -Artuklular Kısım-*, Erzurum 1991, 34, 87,

onlar Erzen beyleri olarak anılacaklardır.⁴⁹ Bu yüzden belki de Hüsamüddeve Alp-tekin'i Dilmaçoğulları Beyliği'nin gerçek kurucusu olarak kabul etmek yerinde olacaktır.⁵⁰

*Hüsamüddeve Alp-tekin(Yeltigin) (476?-507/1085?-1113)

Kaynaklar, Filistin'den Azerbaycan'a kadar uzanan toprakların hâkimi konumunda olan Tutuş'un 488/1095 yılındaki ölümünün ardından, ülkesinin Rıdvan ve Dukak adında iki oğlu arasında paylaşıldığını, bu çerçevede Diyâr-ı Bekr'in de Dukak'ın elinde kaldığını belirtirler.⁵¹ Gerçekten Tutuş, ağabeyi Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın vefâtı (485/1092) sonrası yeğeni Berkyaruk ile girdiği saltanat mücadelesinde yenilip öldürülünce, Diyâr-ı Bekr neredeyse anında küçük oğlu Dukak'a geçmişti. Ancak, bizzat bu yenilgi ve ardından Suriye'de ağabeyi Rıdvan'la olan çatışmaları Dukak'ın başkenti Dımaşk'tan çok uzaktaki bu bölgede nüfuzunu kırmıştı. Bilhassa Diyâr-ı Bekr valisi olan Atabeg Tog-Tegin'in Dukak'ın hükümet işlerini görmek üzere Dımaşk'a gitmesinin ardından ciddi bir siyasî otoriteden yoksun kalan Diyâr-ı Bekr, bölgede bulunan Türkmen umerâ tarafından paylaşılır ki bunlar arasında Hüsamüddeve Alp-tekin de bulunmaktadır. Nitekim konunun yegâne kaynağı İbnü'l-Ezrak, Sultan Tacüddeve'nin ölümünden sonra bütün Diyâr-ı Bekr'in parçalandığını ve Dukak'ın elinde sadece Meyyafârikîn şehrinin kaldığını, orayı da Tog-Tegin'in Dımaşk'a giderken yerine bıraktığı nâibi Şemsüddeve Altaş'ın idare ettiğini; Amid'in Emir Yınal'ın eline geçtiğini, Hüsamüddeve Tüm-tekin(Alp-tekin)'in Bitlis ile

105, 180); İmâdeddin İsfahânî, *Berku's-Şâmî*, nşr. R. Şeşen, İstanbul 1979, V, 65 (Türkçe trc. R. Şeşen, "İmad al-Din al-Katib el-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III(1971), 296-297); İbnü'l-Esîr, X, 439; XI, 66, 388; İbn Şeddâd, III/II, 416, 458; Ebu Şâme, *el-Ravzateyn fi Ahbaru'd-Devleteyn*, II, nşr. A. Beysumî, Dımaşk 1992, 78, 98.

49 İbnü'l-Esîr, XII, 451; Nesevî, *Siretü Celâleddin Mengübertî*, Türkçe trc. N. Asım (Celâlüttin Harezîmşah), İstanbul 1934, 128; İbn Nazîf el-Hamevî, *Tarihu'l-mansurî*, nşr. Ebu'l-Iyd Dudu, Dımaşk 1981, 218; İbn Şeddâd, III/II, 457.

50 Nitekim F. Sümer, İbnü'l-Ezrak'daki kaydı esas aldığı için Dilmaçoğulları Beyliği'nin kurucusu olarak Hüsamüddeve'yi kabul etmektedir, *a.g.e.*, II, 743-744).

51 İbnü'l-Ezrak, *Avad* nşr. 244-245 (trc.215); İbnü'l-Kalânîsî, *Tarihu Dımaşk*, nşr. S. Zekkâr, 223; Sıbt b. el-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, XIII, 113a (naklen A. Sevim, *a.g.e.*, 173); İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, 120; İbn Şeddâd, III/I, 403, III/II, 415; ayrıca krş. C. Cahen, "Le Diyarbakr au temps des premiers Urtukides", *Journal Asiatique*, 1935, 227.

daha önce Şaruh'un elinde bulunan Erzen'e egemen olduğunu, bunun üzerine Şaruh'un da Hanî'yi zabtettiğini, daha önce Duvın hâkimi olan Kızıl Arslan'ın ise Siirt, Tanza ve Bahmerd'i ele geçirdiği bilgisini vermektedir.⁵² Bunlara güneyde 489/1096 yılından itibaren Musul'un yeni hâkimi Kürboğa tarafından zabt edilen Mardin ve Hısn Keyfâ'yı da eklemeliyiz; Hısn Keyfâ Kürboğa'nın vekili Musa et-Türkmanî tarafından idare edilirken, Mardin de Berkayaruk'un adamlarından birinin (Emir Câlistri ?) yönetimine bırakılmıştı.⁵³

Diyâr-ı Bekr'in bu şekilde parçalanarak fiilen elinden çıktığını gören Dukak, bu durumu engelleme imkânının olmadığını anlayınca muhtemelen ağabeyi Rıdvan'a karşı bölge emirlerinin bağılılığını temin maksadıyla 493/1099-1100 yılında yanında veziri Ziyaeddin Muhammed ve bir miktar kuvvet olduğu halde Diyâr-ı Bekr'e hareketle bölgede idaresi altındaki tek şehir olan Meyyafârikîn'e geldi.⁵⁴ Nitekim, durum beklediği gibi oldu ve çok geçmeden bölge emirleri katına gelerek itaat ve bağılıklarını arz ettiler ki, bunlar arasında Bitlis ve Erzen sahibi sıfatıyla Hüsamüddeve Alp-tekin de bulunmaktadır.⁵⁵ Bir yılı aşkın bir süre Diyâr-ı Bekr'de kalarak Meyyafârikîn'de çeşitli düzenlemelerde bulunan ve bu arada da şehrin valiliğine kendi

⁵² İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.* 268-269 (trc. 229); İbn Şeddâd, III/II, 416 (Ezrak'tan naklen); ayrıca krş. C. Cahen, *a.g.m.*, 227-228; M. H. Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, III, 613; A. Sevim, *a.g.e.*, 249; E. Merçil, *a.g.e.*, 268. Bu arada İ. Erdem ise, bütün bu bilgileri gözden kaçırdığı için olsa gerek, yeni paylaşımında Dilmaçoğulları'nın adının geçmediğini, Erzen'in Şaruh, Bitlis'in de Yeltekin(Alp-tekin) adında bir emirin yönetiminde bulunduğunu, her iki şehrin yeniden Dilmaçoğulları'nın eline geçişinin ise ancak Togan Aslan döneminde söz konusu olduğunu söyler, *a.g.m.*, 418.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 316; a.mlf. *et-Tarihü'l-bâhir fi'd-devleti'l-atabekiyye bi'l-Mavsıl*, nşr. A. A. Tuleymat, Kahire 1963, 16; İbn Şeddâd, III/II, 552; Ebu'l-Fidâ, *Tarih Ebi'l-Fidâ*, nşr. M. Eyyub, Beyrut 1997, II, 37; ayrıca bk. C. Cahen, *a.g.m.*, 227-228; Hasan Şümesanî, *Medinetü Mardin*, Beyrut 1987, 133; M. Remzi Ataoğlu, *Hısn Keyfâ Artuklu Devleti*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1989, 23-24.

⁵⁴ İbnü'l-Kalânîsî, 223; Azimî, 32; İbnü'l-Ezrak ise bu tarihi 491/1098 olarak kaydetmekteyse (*Avad nşr.* 269) de hemen akabinde Dukak'ın Meyyafârikîn'de 493/1100 yılına aid düzenlemelerinden bahsederek bunu tashih eder (*Avad nşr.* 270). Nitekim eserini büyük oranda İbnü'l-Ezrak'a dayandıran İbn Şeddâd da Dukak'ın Meyyafârikîn'e geliş tarihini 493/1100 yılı olarak göstermek suretiyle bunu teyid eder (III/II, 416); C. Cahen, *a.g.m.*, 228; A. Sevim, *a.g.e.*, 249.

⁵⁵ İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.* 269-270 (trc. 229-230); İbn Şeddâd, III/II, 416; ayrıca krş. C. Cahen, *a.g.m.*, 227-228; A. Sevim, *a.g.e.*, 250; Coşkun Alp tekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, 16.

veziri Ziyaeddin Muhammed'i getiren Dukak, 494 Şevval/ 1101-30 Temmuz-27 Ağustos'unda bölgedeki hükümranlığını tekrar tesis etmiş bir vaziyette Dımaşk'a geri döndü.⁵⁶

Bundan birkaç yıl sonra ise Hüsamüddevle Alp-tekin bu sefer Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'a tâbiyetini arz ederken görülmektedir. Buna göre; Meyyafârikîn valisi Ziyaeddin Muhammed, Melik Dukak'ın vefâtının (497/1104) hemen ardından, bu sırada Malatya'da bulunan Kılıç Arslan'a haber göndererek kendisini Meyyafârikîn'e davet etmiş, Anadolu Selçuklu Sultanı da Güneydoğu Anadolu'ya ilerlemek için iyi bir fırsat olarak gördüğü anlaşılan bu daveti alır almaz derhal harekete geçip 27 Cemâziyülevvel 498/14 Şubat 1105 tarihinde Meyyafârikîn'e gelmiştir. Şehre hâkim olduktan sonra Elbistan'ı ıktâ olarak verdiği Ziyaeddin Muhammed'i kendisine vezir tayin eden Kılıç Arslan, Meyyafârikîn valiliğine de Atabegi Humartaş'ı getirir. İşte bu sırada bütün Diyâr-ı Bekr beyleri huzuruna gelerek bağlılıklarını bildirirler ki, bunların arasında Dilmaçoğlu Beyi Hüsamüddevle Alp-tekin de yer almaktadır.⁵⁷

⁵⁶ İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.* 270-271 (trc. 230-231); İbn Şeddâd, III/II, 417; İbnü'l-Kalânî, 223, 226; ayrıca krş. A. Sevim, *a.g.e.*, 253.

⁵⁷ İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.* 272 (trc. 232) (Müellif bu beylerin Hüsamüddevle dışında Amid Emiri İbrahim b. Yınal, Siirt Emiri Kızıl Arsan, Hanî Emiri Şarûh ve Artukoğlu Sökmen olarak zikretmekteyse de Hısn Keyfâ Artuklu Beyi olan Sökmen'in bu gelişmeden dört ay önce öldüğünü biliyoruz (İbnü'l-Esir, X, 315-316). Dolayısıyla bu isim yerine geçen oğlu İbrahim ile ilgili olmalıdır); ayrıca krş. C. Cahen, *a.g.m.*, 231; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996, 53-54; O. Turan ise bu tarihte Dilmaçoğulları'nın, Ahlatşahlar ve Saltuklular'la birlikte hareket edip Diyâr-ı Bekr'de bulunan Kılıç Arslan'ın tâbiyetine girmeyerek Büyük Selçuklulara bağlı kaldıklarını belirtir ki (*DATDT*, 112) onun bu bilgiyi nereden aldığı meçhulümüzdür. Kaldı ki Turan, daha önceleri kaleme aldığı ve bizzat kaynaklarını da gösterdiği bir başka eserinde ise Kılıç Arslan'a itaat etmeyen Doğu Anadolu beyleri içerisinde sadece Saltuklular ile Ahlatşahlar'ı göstermekte Dilmaçoğulları'nı zikretmemektedir, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, 108. Öte yandan, İbnü'l-Ezrak'ın yukarıdaki açık kaydına rağmen –ki bu konudaki yegâne kaynaktır– başta O. Turan (*a.g.e.*, 112) olmak üzere bazı araştırmacılar (E. Merçil, *a.g.e.*, 262-263; A. Sevim, *a.g.m.*, 301; A. Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, 60; İ. Erdem, *agm.*, 418) bu sırada Dilmaçoğlu Beyliği'nin başında Hüsamüddevle Alp-tigin yerine oğlu Togan Arslan'ı göstermektedirler. Halbuki aşağıda da izah edileceği gibi, hem İbnü'l-Ezrak'ın hem de İbnü'l-Adîm'in kayıtlarından Togan Arslan'ın iktidarının 507/1113 yılından sonra başladığı görülmektedir.

Hüsameddevle'nin Kılıç Arslan'a bağlılığını bildirmesine rağmen hizmetinde bulunmak suretiyle el-Cezîre'de gerçekleştirilen seferlere iştirak edip etmediğini bilmiyoruz. Bildiğimiz onun, ne 500/1107 yılı Receb/Mart'ında zabtıyla sonuçlanan Musul seferinde, ne de hemen ardından vukû bulan ve Anadolu Selçuklu Sultanı'nın da ölümüyle neticelenecek olan Habur muharebesinde adının geçtiğidir. Zira, kaynakların ifadelerine bakılırsa, bu süreçte Anadolu Selçuklu Sultanı'nın yanında sadece tâbi beylerden Amid beyi İbrahim b. Yinal et-Türkmanî ile Harput beyi Çubukoğlu Muhammed bulunmaktadır.⁵⁸

Öte yandan, Kılıç Arslan'ın vefâtıyla bir süre bağımsız kaldığı anlaşılan Hüsameddevle Alp-tekin'in bu durumu fazla uzun sürmemiş ve 502/1109 yılında Meyyafârikîn'i kuşatan Ahlat hâkimi Sökmen el-Kutbî'nin yanında yer almak suretiyle Ahlatşahlar'ın hizmetine girmiştir.⁵⁹ Bu gelişmenin hemen öncesinde de Hüsameddevle'yi Meyyafârikîn'e bağlı 25 köyün bulunduğu bir bölgeyi topraklarına katarken görmekteyiz.⁶⁰ Hüsameddevle Alp-tekin hakkındaki son bilgi ise ölüm tarihi de olan 507/1113-1114 yılına aid olup kendisi bu tarihte Haleb'de bulunmaktadır.⁶¹ Onun burada bulunma sebebini açıklayacak her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, 505/1111-1112 yılında Haçlılar'a karşı tertib edilen bir sefer neticesinde Selçuklu ordusuyla Haleb'e gelen Sökmen el-Kutbî'nin burada iken hastalandığını ve ordudan ayrılarak adamlarıyla geri dönmek üzereyken Balis⁶² yakınlarında vefât ettiğini biliyoruz.⁶³ İşte Hüsameddevle Alp-tekin de belki tâbi olduğu

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, X, 342-345; Süryani Mihail, *Süryani Mihail Vakâyinamesi*, yayınlanmamış Türkçe trc. (TTK Kitaplığı), II, 52-53; ayrıca bk. I. Demirkent, *a.g.e.*, 54-58; G. Öğün, *a.g.m.*, 87-88.

⁵⁹ İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.* 274-275 (trc. 233).

⁶⁰ İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.* 284 (trc. 240); İbn Şeddâd, III/II, 427; ayrıca bk. C. Cahen, "Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides", *JA*, 1935, 234; Öte yandan A. Sevim (*a.g.m.*, 301) ve E. Merçil (*age.*, 263) bu genişlemeyi Togan Arslan dönemi olayları içerisinde 504/1110-1111 veya 509/1115 yılında göstermektedirler.

⁶¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, 168; ayrıca bk. F. Sümer, *a.g.e.*, II, 743.

⁶² Rakka ile Haleb arasında ikincisine yaklaşık 100 km. kadar uzaklıkta Fırat'ın batı kıyısında kurulmuş bir şehir. Geniş bilgi için bk. Yakût, I, 390-391.

⁶³ İbnü'l-Kalânîsî, 278-280; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 388-389; a. mlf., *el-Bahir*, 17-18; F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, 69; a. mlf., *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, 738-739.

Sökmen el-Kutbî'nin yanında bu sefere katılmış⁶⁴ ve onun beklenmedik ölümü karşısında Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan'dan gelmesi mühtemel taleb üzerine de Haleb'de kalmış olmalıdır. Nitekim, İbnü'l-Adîm'in ifadelerinden onun bir süredir Haleb Meliki Rıdvan'ın maiyetinde yer aldığı izlenimini edinmek mümkündür. Çünkü Rıdvan'ın ölümü sırasında Haleb'de bulunan Hüsamüddevle, şehirde ağırlıkları artan Bâtînîler'in etkisi altındadır. Ancak, Rıdvan'ın ölümü üzerine yerine Haleb Selçuklu melikliğine getirilen oğlu Alp Arslan'ın Bâtînîler'e karşı başlattığı tenkil hareketi Hüsamüddevle'yi de endişelendirmiş ve Haleb'den Rakka'ya gelen Hüsamüddevle aynı yıl (507/1113) içerisinde Rakka'da ölmüştür.⁶⁵

Şemsüddevle Togan Arslan (507-528/1113-1134)

Hüsamüddevle Alp-tekin'in vefâtından sonra Dilmaçoğulları Beyliği'nin başına oğlu Şemsüddevle Togan Arslan geçmiştir.⁶⁶ Güçlü kişiliği, cesur ve dirâyetli yönetimiyle Dilmaçoğulları'nın en meşhur beylerinden biri olan Şemsüddevle Togan Arslan, yirmi yılı aşkın iktidarı boyunca daha çok Mardin Artuklu Emiri İlgazi'nin yanında Haçlı ve Gürcülerle yapılan mücadelelerde adını duyurmuş, muhtemelen bu yüzden de bazı Ortaçağ müellifleri hanedanı ona nisbet etmişlerdir.⁶⁷ Togan Arslan'ın iktidarının ilk

⁶⁴ İbnü'l-Kalânîsî, Sökmen el-Kutbî'nin bu sırada Diyâr-ı Bekr ve Ermeniyye bölgesi hâkimi olduğunu belirtir, 279; ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, X, 388. Bu da Sökmen'in kendisine bağlı beylerle –ki Dilmaçoğlu Hüsamüddevle bunlardan biridir– söz konusu sefere iştirak etmiş olabileceği ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

⁶⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, 168-169; ayrıca bk. F. Sümer, *a.g.e.*, II, 744; A. Sevim, *a.g.e.*, 225-227. A. Sevim, İbnü'l-Adîm'in yukarıda zikrettiğimiz ifadelerini aynen nakletmesine rağmen daha sonra kaleme aldığı "Dilmaçoğulları" maddesinde bu konuya hiç değinmemiş ve Dilmaçoğlu Mehmed'den sonra hanedanın başına Togan Arslan'ın geçtiğini belirtmek suretiyle O. Turan'ı tekrar etmeyi tercih etmiştir.

⁶⁶ C. Cahen, Togan Arslan'ın iktidarının başlangıç tarihi için 500/1106 ve 515/1121 yıllarını teklif ederken (*a.g.m.*, 234); O. Turan (*DATDT*, 1112), E. Merçil (*a.g.e.*, 262) ve A. Sevim (*a.g.m.*, 301) bu tarihi 497/1104 yılı olarak kabul etmektedirler. Ancak, yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi bu tarihte Hüsamüddevle henüz sağ olup beyliğinin başındaydı.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, XII, 452; İbn Şeddâd, III/II, 458-459; bu durum, bazı modern araştırmacıların da kafasını karıştırmış ve Togan Arslan'ı, Dilmaçoğulları dışında müstakil bir beyliğin kurucusu zannetmelerine sebep olmuştur. Mesela bk. A. Sevim, "Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğu Topraklarına Katılması", *Atatürk Konferansları*, V, 1971-1972, Ankara 1975, 307 (Sevim daha sonra *DİA*'ya yazdığı "Dilmaçoğulları" adlı makalesinde bu yanlışlığı düzeltmiştir); A. Tufantoz, *a.g.t.*, 92.

yıllarına ilişkin her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak daha sonraki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla onun iktidarıyla birlikte Dilmaçoğulları'nın Artuklular'ın Mardin koluna tâbi bir beylik haline geldiğini söyleyebiliriz. Zira Sökmen el-Kutbî'nin ölümü ve yerine geçen oğlu İbrahim'in babasının kabiliyetlerinden yoksun zayıf bir şahsiyet olarak ortaya çıkması, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Ahlatşah ağırlığının Artuklular'a geçmesine sebep olmuştur.

Togan Arslan hakkındaki ilk bilgilerimiz 513/1119 yılına aid olup, onu bu tarihte metbû' İlgazi'nin yanında Haçlılar'a karşı yürütülen mücadelelerde görmekteyiz.⁶⁸ Bunlardan biri 17 Rebiülevvel/28 Haziran'da zaferle neticelenen Antakya yakınlarındaki *Tell-Afrin* muharebesidir. Franklar tarafından *Ager Sanguinis*(=Kan Ovası) adı verilen bu muharebe⁶⁹ sonunda Antakya Prensi Roger'in komutasındaki Haçlı ordusu neredeyse tamamen imha edildiği gibi kendisi de ölümler arasındadır. Kaynakların ifadesine göre, Togan Arslan bu muharebede büyük yararlılıklar göstererek savaşın kazanılmasında önemli rol oynamıştır.⁷⁰ Bu zaferin hemen akabinde Halep ile Antakya arasındaki Haçlı kalelerini bir bir teslim alan İlgazi'nin yanında bulunmaya devam eden Togan Arslan, 14 Ağustos'ta *Tell Danis* yakınlarında Haçlılarla yapılan ancak kesin netice alınamayan ikinci büyük muharebeye de katılmıştır.⁷¹

İbnü'l-Ezrak 515/1121 yılına aid bir kaydında Togan Arslan'ın Erzen ve Bitlis'in yanı sıra Azerbaycan şehirlerinden Duvin'e de hâkim olduğu belirtilmektedir⁷² ki, bunun ne zaman ve nasıl gerçekleştiği konusunda her hangi bir tahminde bulunmak zordur. Zira elimizde, Duvin'in 512/1118 yılına kadar Diyâr-ı Bekr bölgesi beylerinden Kızıl Arslan'ın hâkimiyetinde olduğu ve yine aynı yılda adı geçen beyin burada giriştiği bir muharebede öldürülerek

⁶⁸ İbnü'l-Kalânîsî, 319-320; Azimî, 42; İbnü'l-Esîr, X, 439-440; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, 189, 191-192.

⁶⁹ Geniş bilgi için bk. S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türkçe trc. F. Işıltan, Ankara 1992, II, 122-125.

⁷⁰ İbnü'l-Kalânîsî, 319-320; Azimî, 42; İbnü'l-Esîr, X, 439-440; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, 189, 191-192; ayrıca krş. A. Sevim, "Artukoğlu İlgazi", *Belleten*, XXVI(1962), 104, 673-676; C. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-eginliler)*, İstanbul 1985, 53-56; F. Sümer, *a.g.e.*, II, 744.

⁷¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, 192; A. Sevim, *a.g.m.*, 679-681.

⁷² *Savran nşr.* 10-11 (trc. 34).

şehrin Selçuklu sultanına iade edildiği dışında başkaca bir bilgi bulunmamaktadır.⁷³ Ancak yine de, nasıl gerçekleştiğini bilememekle birlikte zikredilen bu iki tarih arasında Duvin'in Togan Arslan'ın eline geçmiş olabileceğini tahmin edebiliriz. Öte yandan burası, Togan Arslan'ın iktidarının son yıllarına doğru oğlu Kurtî tarafından idare edilmiştir ki aşağıda bununla ilgili bilgi verilecektir.

Mardin Artuklu Emiri İlgazi'nin yanında Haçlılar'a karşı yürütülen mücadelelerde aktif rol aldığını belirttiğimiz Togan Arslan'ı 515/1121 yılında bu kez de yine İlgazi ile birlikte Gürcü seferinde görmekteyiz.⁷⁴ Gürcü kralı David (1089-1125) özellikle Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra (511/1118) bir taraftan Kür Irmağı boylarında kışlamakta olan Türkmenler'e saldırılar düzenleyerek ağır kayıplar verdirirken, diğer taraftan da Tiflis'in müslüman halkına şiddetli baskılar yapmakta ve yüklü vergiler almakta idi. Uzun zamandır bu baskılardan muzdarib olan ve Muhammed Tapar'ın oğullarından Erran Meliki Tuğrul'dan da yardım isteyen bölge halkı, ondan yeterli desteği alamayınca bu sefer de Haçlılarla yaptığı mücadeleler İslâm dünyasında haklı bir üne sahip olan Artuklu Emiri İlgazi'ye müracaat ederek yardımına baş vurmuşlardı.⁷⁵ İşte bu yardım çağrısı üzerine İlgazi, hazırladığı büyük bir orduyla 515/1121 yılında Diyâr-ı Bekr'den Tiflis'e hareket ettiği gibi bu tarihte Duvin'de bulunduğu anlaşılan Togan Arslan'a da haber göndererek şehrin önlerinde buluşmak üzere onun da aynı şekilde Tiflis'e hareket etmesini ve Tiflis'in doğusundan Gürcü topraklarına girmesini bildirmiştir.⁷⁶ Diğer taraftan Melik Tuğrul ve atabeyi Gün Doğdu da

⁷³ Vardebet Vardan, "Türk Fütûhatı Tarihi (889-1269)", trc. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, I(1937), 190; Ani'li Samul, *His. Arm. Crois.*, I, 414'den nakleden C. Cahen, "Le Diyarbakr...", 234; ayrıca krş. F. Sümer, *SDDATB*, 26-27; a. mlf., *TDTŞA*, II, 724-725.

⁷⁴ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* 7-8 (trc. 34-35).

⁷⁵ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.*, 7 (trc. 34); ayrıca bk. A. Sevim, "Artukoğlu İlgazi", 683; F. Sümer, *SDDATB*, 28.

⁷⁶ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* 7 (trc. 34); Bu arada A. Savran neşrin tercümesinde Togan Arslan'a emri vereni yanlışlıkla İlgazi yerine Sultan Tuğrul olarak göstermiştir. Öte yandan A. Sevim de Togan Arslan ile İlgazi'yi birbirine karıştırarak Diyâr-ı Bekr'den yanında veziri Ebu Temmam b. Abdun, Mardin kadısı Alâmüddin Ebul Feth el-Kerim ve onun babası Kadı Alâmüddin b. Nubata olduğu halde Erzurum'a gelen ve veziri ile kadıyı burada bıraktıktan sonra ordusuyla Kars üzerinden Tiflis'e hareket eden kişinin Togan Arslan olduğunu belirtir, *a.g.m.*, 683. Halbuki İbnü'l-Ezrak'ın ifadelerinden de anlaşılacağı gibi, Togan Arslan bu sırada hâkimiyeti altındaki Duvin'de bulunmakta olup Diyâr-ı Bekr bölgesinden adı geçen kişilerle hareket eden

askerleriyle İlgazi ile buluşmak üzere Gence'den hareket etmiştir. Ancak, David'in önemli miktarda Kıpçak gücüyle henüz müttefikleriyle buluşma imkânı bulamamış olan İlgazi birliklerine Tiflis'in yarım günlük mesafesindeyken yaptığı ani baskın bütün planları altüst etmiş ve yapılan muharebede Artuklu ordusu ağır bir mağlubiyet alırken İlgazi az bir kuvvetle canını zor kurtarabilmiştir (Cemâziyühir 515/Ağustos 1121).⁷⁷ İbn Şeddâd, müslümanların mağlubiyeti ve ardından Tiflis'in düşmesiyle neticelenen bu muharebede Melik Tuğrul ile Togan Arslan'ın da bulunduğunu belirtir.⁷⁸ Bu mağlubiyetten bir yıl sonra (516/1122) Mardin Artuklu Emiri İlgazi ölmüş, Meyyafârikîn'e hâkim olan oğlu Şemsüddeve Süleyman şehrin idaresini yeniden tanzim ettikten hemen sonra hâkimiyet alanını genişletme yoluna giderek, Hüsamüddeve Alp-tekin döneminde Meyyafârikîn'e bağlı iken alınarak Dilmaçoğulları topraklarına dahil edilen köy ve mezraları geri almıştır.⁷⁹ Bu gelişmeye müdahale etmediği anlaşılan Togan Arslan'ı aynı yılın sonlarına doğru Hille emiri Arap Dübeys b. Sadaka'nın hücumlarının önlemek için Bağdad'a Abbasî halifesi el-Müsterşid'e yardıma giden Türk umerâ arasında görmekteyiz ki, bunlar Aksungur oğlu Zengi, Saltukoğulları, Bukaoğulları ile Kıpçak ve kardeşleridir.⁸⁰

Ertesi yıl Togan Arslan, bu sefer de Humus Emiri Hayır Han'a yardımda bulunmak üzere Suriye'ye gitmiştir. 517/1123 yılı Safer/Mart ayının sonlarına doğru Dimaşk hâkimi Tog-tekin, Humus üzerine yürüyerek şehrin dış mahallelerini yağmaladığı gibi bir kısmını da ateşe vermişti. Dimaşk atabeyinin şehri muhasara altına alması üzerine iç kaleye çekilen Hayır Han, bir taraftan da Suriye bölgesinde kimseden yardım isteyemeyecek durumda olmalı ki, Diyâr-ı Bekr'e haber göndererek Dilmaçoğulları beyi Togan Arslan'dan yardım istemiştir. Yardım talebini boş çevirmeyen Togan Arslan vakit kaybetmeksizin hazırladığı kalabalık bir orduyla Hayır Han'ın imdadına yetişmiş ve iki tarafın arasını bulmak suretiyle atabeyi Humus'dan uzaklaş-

İlgazi'den başkası değildir. Nitekim hem Savran'ın hem de Hillenbrand'ın tercümelerinde de bu durum açıkça görülmektedir. Bk. C. Hillenbrand, *A Muslim Principality in Crusader Times -The early Artuqid State-*, İstanbul 1990, 38-39.

⁷⁷ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* 8 (trc. 35); İbnü'l-Esîr ise 514/1120 yılı hadiseleri içerisinde anlattığı bu olayda Togan Arslan'dan bahsetmez, *el-Kâmil*, X, 450.

⁷⁸ İbn Şeddâd, III/II, 430-431.

⁷⁹ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* 10 (trc. 38); C. Cahen, *a.g.m.*, 241.

⁸⁰ XII. yüzyıl müelliflerinden Muhammed el-İmrânî'nin *el-inbâ fî tarihu'l-hulefâ*'sından naklen F. Sümer, *SDDATB*, 19.

tırmıştır.⁸¹ Azimî, ertesi yıl (518/1124-1125) Ahlatşahi Sökmen el-Kutbî'nin oğlu Davud ile Togan Arslan arasında bir muharebe vukû bulduğunu ve Togan Arslan'ın bu muharebeyi kaybetmesi üzerine de Bitlis'in kuşatıldığını belirtmektedir.⁸² Halbuki, Sökmen el-Kutbî'nin bu isimde bir oğlu bilinmediği gibi söz konusu tarihte bilinen tek Davud da Artukoğulları'ndan Hısn Keyfâ hâkimi Davud b. Sökmen'dir. Ayrıca bu tarihte Ahlat tahtında da Sökmen el-Kutbî değil halefi olan oğlu İbrahim oturmaktaydı.⁸³ Dolayısıyla sadece Azimî tarafından kaydedilen bu bilgi ya Artukoğulları'ndan Hısn Keyfâ hâkimi Davud ya da karıştırıldığını tahmin edebileceğimiz İbrahim ile alâkalı olmalıdır.⁸⁴

Bitlis'in muhasarasından bir süre sonra Dilmaçoğulları'nın bir diğer şehri olan Duvin de, Şeddâdoğulları'ndan Emir Fadlun b. Menüçehr'in eline geçer. Horasan'da Selçuklu Sultanı Sencer'in yanında bulunan Fadlun, 1119/1125 yılında kudretli Gürcü Kralı David'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Dimitri'nin zayıf kişiliğinden istifade ile Azerbaycan bölgesine gelmiş, önce Ani'yi ardından da Dilmaçoğulları'nın elinde bulunan Duvin'i zapt etmiştir.⁸⁵ Duvin'in tam olarak ne zaman Dilmaçoğulları'nın elinden çıktığını bilmiyoruz. Ancak bildiğimiz, Togan Arslan'ın oğlu Hüsamüddeve Kurtî'nin 524/1130 yılında Fadlun'u ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra şehri

81 *Azimî Tarihi*, 46; ayrıca bk. İbnü'l-Kalânîsî, 332; İbnü'l-Esir, X, 488; F. Sümer, *TDŞA*, II, 744; Öte yandan O. Turan (*a.g.e.*, 113) ile ondan naklettikleri anlaşılan E. Merçil (*a.g.e.*, 263) ve A. Sevim (*a.g.m.*, 302), bu gelişmeyi 527/1133 yılında gösterirken Hayır Han'ın yardım talebinin de Haçlılar'a karşı olduğunu belirtirler.

82 *Azimî Tarihi*, 48.

83 F. Sümer, *a.g.e.*, 70.

84 Bu konuda bk. O. Turan, *a.g.e.*, 91 n.25; F. Sümer, *a.g.e.*, 70; A. Sevim, *Azimî neşri*, notlar 118 n.542. R. Ataoğlu ise daha farklı bir değerlendirmeye Bitlis kuşatmasında Hısn Keyfâ Emiri Davud ile Ahlat emiri İbrahim'in birlikte hareket ettiklerini ve ayrıca Bitlis hâkiminin kendisinden Hazze'yi almasına karşılık Davud'un da Togan Arslan'a aid Meyyafârikîn'e yakın bölgeleri ele geçirdiğini söyler, *a.g.t.*, 61. Halbuki yukarıda da işaret edildiği üzere İbnü'l-Ezrak'da geçen kayda göre, (*Savran nşr.* trc. 38) Davud'dan Hazze'yi alan Togan Arslan değil Meyyafârikîn hâkimi Şemsüddeve Süleyman b. İlgazi olup aynı şekilde Dilmaçoğulları'na aid Meyyafârikîn'e yakın yerleri ele geçiren de yine Davud değil Şemsüddeve Süleyman'dır. Ayrıca bk. C. Cahen, *a.g.m.*, 241.

85 F. Sümer, *SDDATB*, 29

geri aldığıdır. Hatta Kurtî ertesi yıl Gürcü kumandanlarından İvane oğlu Ebul Leys'i de aynı şekilde hezimete uğratmıştır.⁸⁶

Dilmaçoğulları hanedanının en meşhur şahsiyeti olan Şemsüddeve Togan Arslan'ın ölüm tarihi hakkında kaynaklarda iki farklı rivâyet bulunmaktadır. Bunlardan ilki, 528/1134 yılına aid olup İbnü'l-Ezrak tarafından zikredilirken⁸⁷, ikincisi ise İbnü'l-Kalânîsî, Azimî ve İbnü'l-Esîr'in naklettikleri epeyce sonraki bir tarih olan 532/1137-1138 yılıdır.⁸⁸ Kaynaklardaki bu farklılık araştırma eserlere de yansımış ve şimdiye kadar araştırmacılar bu konuda her hangi bir değerlendirmeye gitmeyerek ikinci tarihi esas almışlar⁸⁹ ya da iki tarihi de vermekle yetinmişlerdir.⁹⁰ Ancak, Arap emiri Usâme b. Munkız'ın bizzat şahidi olduğu bir olay, bu karmaşıklığı gidermekte ve İbnü'l-Ezrak'ın verdiği tarihi teyid etmektedir. Usâme'nin ağzından olayı anlatacak olursak;

“Atabeg Zengi Ahlat hâkiminin(Sökmen el-Kutbî) kızıyla nişanlanmıştı. Kızın babası ölmüştü ve şehir annesinin(İnanç Hatun) idaresindeydi. Bitlis'in hâkimi olan Hüsamüddeve b. Dilmaç da bir elçi göndererek oğlu için kızın dest-i izdivâcını talep etmişti. Bunun üzerine Atabeg büyük bir ordunun başında, Bitlis üzerinden giden normal yolun dışında bir yol takib ederek Ahlat'a gitti... Atabeg şehrin dışında karargâh kurdu. Biz kaleye girdik ve nikahı, mihri akdettik. İş bittiğinde Atabeg, Selâhaddin(Eyyubî)'in, ordunun büyük bir kısmını alıp Bitlis üzerine yürümesini ve şehre saldırmasını emretti. Biz de gecenin erken saatlerinde atlara binip hareket ettik ve sabah erkenden Bitlis'e vardık. Oranın hâkimi Hüsamüddeve çıktı ve bizi şehirden uzak bir mevkiide karşıladı. Sonra Selâhaddin'i şehrin içinde açık bir alana yerleştirdi. Selâhaddin'i en iyi şekilde ağırlayıp hizmet ettikten ve onunla birlikte çadırında içtikten sonra şöyle dedi; “Efendim ne emredersiniz. Muhakkak ki buraya gelirken zahmet çektiniz, yoruldunuz”. Selâhaddin'de cevâben “Nişanlı olduğu kızla evlenmeyi taleb

⁸⁶ Vardabet Vardan, 199-200 (müellif Kurtî'yi “Hurt” olarak zikreder); ayrıca krş. F. Sümer, *a.g.e.*, 29; a.mlf., *TDTŞA*, II, 727.

⁸⁷ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* trc. 61; *Hillenbrand nşr.* 84.

⁸⁸ Azimî, 62; İbnü'l-Kalânîsî, 419-420; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 66.

⁸⁹ O. Turan, *a.g.e.*, 113; F. Sümer, *a.g.e.*, II, 745.

⁹⁰ E. Merçil, *a.g.e.*, 264; A. Sevim, *a.g.m.*, 302; F. Sümer, *a.g.e.*, II, 745.

ettiğin için Atabeg sana kızdı. Size bu insanlara 10,000 dinar ödemeniz emrediliyor, biz bunu almaya geldik" dedi. Bunun üzerine Hüsamüddeve istenen meblağın bir kısmını hemen ödeyerek geri kalanı içinde birkaç gün mühlet istedi. Onun iyi siyaseti sâyesinde, bölgesini mamur halde bırakarak zerre kadar tahribat yapmadan geri döndük".⁹¹

Usâme'nin Bitlis hâkimi olarak zikrettiği Hüsamüddeve b. Dilmaç, Togan Arslan'ın oğlu Hüsamüddeve Kurtî'den başkası olmayıp anlatılanlar da 528/1134 yılının sonlarına işaret etmektedir. Zira Zengi'nin Ahlatşah Sökmen'in kızıyla 528 yılında evlendiğini⁹² ve kızın annesi İnanç Hatun'un da yine aynı yıl da öldürüldüğünü biliyoruz.⁹³ Ayrıca yine bu yılın başlarında Zengi'nin Diyâr-ı Bekr bölgesinde bulunduğunu Timurtaş ile birlikte önce Amid'i muhasara ettiğini başarılı olamayınca da bölgenin kuzeyindeki Cebel-Cur, Sivan ve Zülkarneyn gibi kaleleri ele geçirdiğini de biliyoruz.⁹⁴ Zâten İbnü'l-Ezrak da Togan Arslan'ın ölümünü Zengi'nin Amid muhasarasından sonra zikretmektedir. Dolayısıyla bütün bu anlatılardan sonra rahatlıkla Togan Arslan'ın 528/1134 yılının ilk yarısında öldüğü ve hemen yerine oğlu Hüsamüddeve Kurtî'nin geçtiği ve onun da ilk iş olarak komşusu Ahlatşahlar'la akrabalık tesisi etmek istediği ancak bunun Zengi tarafından engellendiği ve yukarıda anlatıldığı şekliyle de Dilmaçoğulları Beyliği'nin büyük bir tehlike atlattığını söyleyebiliriz.⁹⁵

Hüsamüddeve Kurtî (528-538/1134-1143(1144))

Şemsüddeve Togan Arslan öldüğünde geride Kurtî, Yakut Arslan ve Devletşah isimlerinde üç oğul bırakmıştı ki, bunların içerisinde en büyüğü olan ve babasının sağlığında Duvin yönetiminde bulunan Kurtî, Dilmaçoğul-

⁹¹ *Kitabu'l-İ'tibar*, 88,89 (Trk. trc. 131-132).

⁹² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, 254.

⁹³ Ebu'l-Fidâ, II, 46.

⁹⁴ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* 49-50 (trc. 61-62); İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, 253-254; İbn Şeddad, III/II, 432.

⁹⁵ C. Cahen, *a.g.m.*, 246; M. H. Yınanç, "Bitlis", 662; öte yandan O. Turan (*a.g.e.*, 112) Usâme'yi kaynak göstermelerine rağmen bu olayın Togan Arslan döneminde vukû bulduğunu kabul etmektedirler. F. Sümer ise (*a.g.e.*, II, 728-729) iki ihtimâli de gündeme getirmekle birlikte İbnü'l-Ezrak'ın Togan Arslan'ın ölüm tarihine ilişkin kaydını gözden kaçırdığı için 532/1137-1138 yılını kabul eder görmektedir.

ları'nın yeni beyi olarak başa geçmiştir.⁹⁶ Kurtî babasının zamanında Sökmenli emirleriyle Gürcüler'e karşı düzenlenen seferlere katılmış ve pek çok başarı kazanmıştı. Nitekim, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi 525/1131 yılında Gürcü kumandanı İvane Garne'ye akın etmiş ancak Kurtî tarafından ağır bir mağlubiyet almıştır. Hatta Vardan'ın belirttiğine göre, Kurtî bu olayın akabinde "Gürcüler'in kemiklerinden minare yüksekliğinde bir de kule" yaptırmıştır.⁹⁷

Beyliğinin ilk yılında Zengi tehlikesiyle karşı karşıya kalan Hüsamüddeve Kurtî, Usâme'nin ifadesiyle "iyi siyaseti sâyesinde" ülkesini ve saltanatını korumayı başarmıştı. Ancak, birkaç yıl sonra bu sefer de doğrudan beyliğine aid toprakları hedef alan bir başka tehlike zuhur etmiştir. Çünkü Irak Selçuklu Sultanı Mesud, 532/1137-1138 yılında kardeşi Selçukşah'a, Ahlatşahlar ülkesi ile Dilmaçoğulları'na ait yerleri ikta etmiş⁹⁸, işlerini yürütmesi için de Tebriz valisi Gız Oğlu(Oğuzoğlu) Silahî'yi onun atabegliğine getirmişti. Bunun üzerine aynı yılda ikta bölgesine gelen Selçukşah, İmâdeddin İsfahanî'nin ifadesine göre bölgeyi tamamen ele geçirdiği gibi halka zulüm ve işkence ederek müsaderelerde bulunmuş, yakıp yıkmış, pek çok esir almıştır.⁹⁹ Ancak, Azimî'nin naklettiklerine bakılırsa İsfahanî'nin verdiği bu bilgilerin daha çok Ahlatşahlar'a aid bölgeler için geçerli olduğu Selçukşah'ın Dilmaçoğulları'nın topraklarına giremediği anlaşılmaktadır. Çünkü Azimî, Hüsamüddeve Kurtî'nin kendisine yönelen Selçukşah'ı mağlub ederek geri çekilmek zorunda bıraktığını söylemektedir.¹⁰⁰

Öte yandan Kurtî'nin Selçuklu melikine karşı kazandığı bu başarı Hısn Keyfâ Artuklu Emiri Davud'un ertesi yıl (533/1138) Dilmaçoğulları'nın

⁹⁶ Azimî, 62; İbnü'l-Kalânisî, 419.

⁹⁷ Vardan, 200; İbnü'l-Ezrak, 557/1162 yılında Gürcüler'i'n Duvîn'i zapt ederek yaptıkları büyük yağma ve katliam sırasında Kurtî tarafından yaptırılan bu kuleyi de yıktıklarını belirtir (*Savran nşr.* 137 (trc. 130)).

⁹⁸ F. Sümer bunun sebebini Ahlatşah II. Sökmen ile Kurtî'nin Mesud'un hükümdarlığını tanımamaları ve emirlerini de yerine getirmemeleri olarak açıklamaktadır, *a.g.e.*, II, 727.

⁹⁹ *Zübdetü'n-Nusra*, trc. 170-171; İbnü'l-Ezrak ise bununla ilgili olarak "Sultan Selçukşah 532 yılında Ahlat'ı bir müddet kuşatmış ve oradan ayrılmıştır" cümlesinden başka bilgi vermez (*Savran nşr.* 36 trc. 60); ayrıca krş. F. Sümer, *SDDATB*, 71; a.mlf., *TDTŞA*, II, 727; E. Merçil, *a.g.e.*, 264.

¹⁰⁰ *Azimî Tarihi*, 62.

ikinci başkenti konumundaki Erzen'e yaptığı baskın ve yağma ile gölgelenmiştir.¹⁰¹ Zira, şehrine saldıran Davud'un karşısına çıkmaya cesaret edemeyen Kurtî, bu sırada Meyyafârikîn'de bulunan Mardin Artuklu Emiri Timurtaş'a sığınmak zorunda kalmıştır.¹⁰²

Dirâyetli ve sert mizaçlı bir emir olan Hüsamüddeve Kurtî on yıllık saltanattan sonra 538/1143-1144 yılında Erzen'de ölmüştür.¹⁰³ İbnü'l-Kalânîsî, dirâyetli ve cesur kişiliğinin yanında Kurtî'nin zalim bir emir olduğunun hatta, "*vicdanların reddettiği, kalplerin işitmekten nefret duyduğu merhametsizlik, zulüm ve baskıya dayanana idaresine dair bazı şeylerin anlatıldığını*" bildirir.¹⁰⁴ Bu tasvir muhtemelen Duvin'de bulunduğu sıralarda Gürcülerle girdiği mücadeleler esnasında uyguladığı şiddetle alâkalı olsa gerektir. Zira, yukarda da işaret ettiğimiz bazı Ermeni müverrihleri de Gürcülerle yaptığı mücadelelerde onun düşmanlarının kafataslarını pişirdiği ve onlardan kuleler yaptığı şeklinde bazı iddiaları gündeme getirmişlerdir.¹⁰⁵ Zâten Kalânîsî de bu bilgileri Togan Arslan'ın ölümü ve yerine oğlu Kurtî'nin geçtiğine ilişkin kaydında vermektedir. Diğer yandan Hüsamüddeve Kurtî'nin ülkesinin umrânını düşünen akıllı ve tedbirli bir emir olduğunu bizzat onunla görüşmüş olan Usâme'den öğrenmekteyiz.¹⁰⁶ İbnü'l-Ezrak ise, Hüsamüddeve Kurtî'nin İlgazi'nin kızlarından Seferi Hatun'la evli olduğunu ve ondan Yağıbasan adında bir oğlu bulunduğunu ve bu çocuğun amcası Fahreddin Devletşah'ın beyliği zamanında onun hizmetinde yer aldığını belirtmektedir.¹⁰⁷

¹⁰¹ Bu baskın hakkında İbnü'l-Ezrak şunları söylemektedir: "533 yılında Emir Davud Erzen'i yağmaladı, çoluk çocuk herkesi esir aldı ve askerlerin her şeyi yağmalamalarını serbest bıraktı. Orada halkın başına gelenler Tanza halkının başına gelenlerden daha fazla idi. Halk ondan tarifi mümkün olmayacak şekilde eza ve cefa gördü" (Savran nşr. 57 (trc. 68)).

¹⁰² İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* 68; ayrıca krş. C. Cahen, *agm.*, 246; O. Turan, *a.g.e.*, 156; E. Merçil, *a.g.e.*, 264; M. R. Ataoğlu, *a.g.t.*, 68.

¹⁰³ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* 87; ayrıca krş. M. H. Yınanç, *a.g.m.*, 662; E. Merçil, *a.g.e.*, 264; F. Sümer, *a.g.e.*, II, 728; A. Sevim, *a.g.m.*, 302.

¹⁰⁴ İbnü'l-Kalânîsî, 419-420.

¹⁰⁵ Vardan, 200; ayrıca krş. F. Sümer, *a.g.e.*, II, 727.

¹⁰⁶ *Kitabu'l-İ'tibar*, 89 (trc. 132).

¹⁰⁷ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* 109 (trc. 105); O. Turan, Kurtî'nin İzzeddin Saltuk'un kızı ile evlendiğini yazıyorsa da (*DATDT*, 113) kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanamamıştır. Aşağıda da belirtileceği gibi Saltuklular'la akrabalık kuran ilk

Şemseddin Yakut Arslan (538-540/1143(1144)-1146)

Kurtî'nin 538/1143-1144 yılındaki ölümü üzerine beyliğin başına kardeşi Şemseddin Yakut Arslan geçtiyse de onun beyliği de çok sürmemiş, iki yıllık saltanattan sonra Ramazan 540/Şubat 1146'da vefât etmiştir.¹⁰⁸ Yakut Arslan'ın beklenmedik ölümü, daha önce kendisi tarafından Zengi'nin hizmetine gönderilen¹⁰⁹ kardeşi Devletşah'ın önünü açmış ve bu gelişme üzerine harekete geçen üvey babası vezir Diyaüddin Eyyub, Zengi'nin karargâhına giderek Erzen'e getirdiği Devletşah'ı Fahreddin ünvanıyla beyliğin başına geçirmiştir¹¹⁰. Böylece 540/1146 yılında gerçekleşen bu iktidar değişikliğiyle, Dilmaçoğulları tarihinde, yaklaşık yarım asır sürecek olan Fahreddin Devletşah dönemi de başlamış olur.

Fahreddin Devletşah (540-589/1146-1193)

Fahreddin Devletşah ilk iş olarak, Bitlis, Erzen ve Duvin'den oluşan beylik topraklarında kendi otoritesini sağlama yoluna gitmiş ve İbnü'l-Ezrak'ın ifadesiyle de babası ve kardeşinin ülkesinin tamamına sahip olmuştur.¹¹¹ Devletşah, akabinde ağabeyi Yakut Arslan zamanında Zengi'ye tâbi olmaları hasebiyle zayıfladığı anlaşılan Dilmaçoğlu-Mardin Artuklu Emirliği ilişkisini yeniden canlandırmaya çalışmış, bu maksatla da 543/1148 yılında Emir Bahaüddin Sevic ve vezir Diyaüddin'i Meyyafârikîn'e göndererek

Dilmaçoğlu beyi Fahreddin Devletşah olacaktır ve O. Turan'da 549/1154 yılında gerçekleşen bu evliliği Kurtî döneminde zannetmiştir, İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* 114; ayrıca krş. F. Sümer, *DATB*, 30.

¹⁰⁸ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* 84 (trc. 87); ayrıca krş. M. H. Yınanç, *a.g.m.*, 662; F. Sümer, *TDŞA*, II, 728.

¹⁰⁹ İbnü'l-Ezrak'ın belirttiğine göre Yakut Arslan, kardeşi Devletşah'ı Zengi'nin hizmetine Hısn Keyfâ Artuklu Emiri Davud'un ölümü akabinde (1144) göndermiştir (*Savran nşr.* trc. 87) ki bu muhtemelen Davud'un topraklarını bir bir ele geçiren Zengi'nin hizmetine girmek suretiyle kendi topraklarına yönelme ihtimâline karşı alınmış bir önlem olmalıdır. C. Cahen ise, Zengi'nin Davud'un topraklarına yöneldiğine ilişkin ifadeleri yanlış anlayarak Musul Atabegi'nin Dilmaçoğulları topraklarına girerek Yakut Arslan'ın elinden Erzen ve Bitlis'i aldığını belirtir, *a.g.m.*, 249.

¹¹⁰ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 87-88); bu arada Minorsky, Devletşah'ın ünvanı olan Fahreddin'i ayrı bir kişi zannederek Togan Arslan'ın Hüsamüddevle Kurtî, Yakut Arslan, Fahreddin ve Devletşah isimlerinde dört oğlu olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Minorsky, Davud'un öldüğüne ilişkin 539 yılındaki haberi Devletşah olarak okumuş ve dolayısıyla da Devletşah'ın bu yılda öldüğünü söylemiştir, *Studies in Caucasian History*, Londra 1953, 85-86.

¹¹¹ *Savran nşr.* (trc. 88).

Timurtaş'ın kızı Nura Hatun'a talib olmuştur. Eskiden beri hizmetlerinde bulunan Dilmaçoğulları'ndan gelen bu teklifi geri çevirmeyen Timurtaş, 50,000 dinar mihir karşılığı kızı Nura Hatun'u Dilmaçoğlu Beyi Devletşah'a nikâhlanmış, Zilhicce 543/Nisan 1149 tarihinde Meyyafârikîn'de yapılan düğünden sonra da gelin Erzen'e götürülmüştür.¹¹² Timurtaş'a damat olan Devletşah böylece beyliğini de garanti altına almıştır. Zira, Timurtaş bu sıralarda sadece Diyâr-ı Bekr'in değil el-Cezîre'nin de en kudretli emirlerinden biri konumundadır.¹¹³ Ancak Devletşah'ın beklentileri 546 yılı Receb ayının son günlerinde (Ekim 1151) önce Nura Hatun'un ardından da ondan olan oğlunun ölümüyle akâmete uğramıştır.¹¹⁴ Bundan olsa gerek, Devletşah bir süre sonra (549/1154) Saltuklu Emiri İzzeddin Saltuk'un kızına talib olur. Bu evliliğin hemen öncesinde ise Timurtaş ölmüştür. Yani Devletşah kendisine başka bir hami arar gibidir. Öte yandan İbnü'l-Ezrak, aynı kızı Şeddâdîler'den Ani hâkimi Fahreddin Şeddâd'ın da istediğini, ancak Saltuklu beyinin kızını Erzen ve Bitlis hâkimi olan Fahreddin Devletşah'a verdiğini belirtir ki¹¹⁵, bu Dilmaçoğulları'nın öteden beri bölge güçleri tarafından daima aranan bir müttefik olmasıyla alâkalı olsa gerektir. Nitekim, Gürcüler'in 556/1161 yılı baharında Şeddâdîler'in hâkimiyetindeki Ani'yi zahtetmeleri üzerine Ahlatşahlı ve Saltuklu beyleri tarafından tertib edilen seferde Dilmaçoğlu beyinin de yer alması bunu doğrulamaktadır.¹¹⁶

II. Sökmen ile İzzeddin Saltuk'un önderliğinde hazırlanan ve Devletşah'ın da içerisinde bulunduğu birleşik Türk kuvvetleri, Cemâziyülahir 556/Haziran 1161'da harekete geçerek Ani'yi kuşatma altına almışlarsa da şehrin yardımına gelen Gürcü Kralı III. Giogri karşısında tutunamayıp ağır bir mağlubiyete uğramışlardır.¹¹⁷ Kaynaklara yansıdığına göre, Gürcüler zengin

¹¹² İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 87-88); *Hillenbrand nşr.* 128-129.

¹¹³ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 91).

¹¹⁴ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 96); *Hillenbrand nşr.* 141; ayrıca müellif, Erzen'de defnedilen Nura Hatun'un ölümüne babası Timurtaş'ın çok üzüldüğünü de belirtir.

¹¹⁵ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 114); ayrıca krş. F. Sümer, *a.g.e.*, 30; E. Merçil, *a.g.e.*, 280.

¹¹⁶ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 127); İbnü'l-Esîr söz konusu sefere ilişkin olarak Ahlatşahlı ve Saltuklu beylerinin adlarını zikrederken Fahreddin Devletşah'dan bahsetmez, *el-Kâmil*, XI, 228.

¹¹⁷ İbnü'l-Ezrak, Mardin Artuklu emiri Necmeddin Alpî'nin de bu sefere katılmak için yola çıktığını fakat henüz Malazgirt'te iken mağlubiyeti haber alarak Meyyafârikîn'e geri döndüğünü belirtir (*Savran nşr.* (trc.127); ayrıca krş. C. Cahen, *a.g.m.*, 256).

bir ganimetten başka 9000 esir aldıkları gibi pek çok Türk'ü de öldürmüşlerdir. İbnü'l-Ezrak mağlubiyetin sorumlusu olarak İzzeddin Saltuk'u göstermektedir. Zira ona göre İzzeddin Saltuk, muharebe başlayacağı sırada, evvelce tutsak iken Gürcü kralı ve oğulları ile savaşmayacağına, asker göndermeyeceğine dair ant içtiğini söyleyerek atına binip muharebe alanından kaçmış, bu da Türk ordusunun ağır bir mağlubiyete uğramasına sebep olmuştur.¹¹⁸ Bu arada II. Sökmen ile Devletşah, yanlarındaki çok az kuvvetle ancak memleketlerine dönebilmişlerdir.¹¹⁹

Fahreddin Devletşah'ı uğranılan bu ağır mağlubiyete rağmen ertesi yıl tekrar Gürcü seferinde görmekteyiz. Çünkü Gürcüler, Şaban 557/Ağustos 1162'de bu sefer de Dilmaçoğulları'nın elinde olduğunu tahmin ettiğimiz Duvin¹²⁰ ve civarına saldırmış şehirde ne varsa hepsini yağmaladıkları gibi, halktan da pek çok kimseyi kılıçtan geçirmiş, mescitleri ve evleri tahrip etmiş, bu arada Hüsamüddeve Kürtî'nin Gürcü kemiklerinden yaptırdığı iddia edilen minare şeklindeki kuleyi de yıkarak Tiflis'e geri dönmüşlerdir.¹²¹ İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre Gürcüler'in Duvin ve civarlarında yaptıkları bu saldırılarda bölge halkı büyük zulümlere maruz kalmış ve müslüman ahâlden 10,000'e yakın insan öldürülmüştür.¹²² İşte bu felâket haberleri üzerine Fahreddin Devletşah'ın da katıldığı, Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah ile Azerbaycan Atabegi Şemseddin İldeniz'in emrinde yeni bir sefer tertib edilmiş olup; diğer Türk beylerinin de desteğiyle büyük bir ordu oluşturularak 558/1163 yazında Gürcüler'e karşı harekete geçilmiştir. Gürcistan'a giren söz konusu bu birlikler, 9 Şaban 558/13 Temmuz 1163 Lukri kalesi civarında

Bazı araştırmacılar buradan hareketle, uğranılan ağır mağlubiyetin sebebini tedbirsiz davranarak Necmeddin Alpî'yi beklemeden harekete geçilmesi olarak açıklamaktadırlar, F. Sümer, *SDDATB*, 31; O. Turan, *a.g.e.*, 12; E. Merçil, *a.g.e.*, 265.

¹¹⁸ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 127).

¹¹⁹ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 127); İbnü'l-Esîr, XI, 228; ayrıca krş. O. Turan, *a.g.e.*, 12-13; F. Sümer, *a.g.e.*, 31, 74; E. Merçil, *a.g.e.*, 265.

¹²⁰ Esasında kaynaklarda Duvin'in bu sırada kime ait olduğu konusunda her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, söz konusu şehre yapılan bu saldırının intikamını almak için Gürcüler üzerine Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah tarafından düzenlenen sefere Fahreddin Devletşah'ın da iştirak etmiş olması bu kanaati güçlendirmektedir.

¹²¹ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 130); İbnü'l-Esîr, XI, 234; M. H. Yınanç, "Bitlis", *İA*, III, 662; O. Turan, *a.g.e.*, 13-14, 94.

¹²² *el-Kâmil*, XI, 234; ayrıca bk. Anili Samuel, 467; Vardan, 205; V. Minorsky, *a.g.e.*, 92.

yapılan muharebede düşmanı ağır bir bozguna uğratmıştır.¹²³ Bu zaferin ardından muhtemelen Ahlatşahlı II. Sökmen ile birlikte önce Ahlat'a ardından da memleketi Bitlis'e gelen (Ramazan/Ağustos) Devletşah, halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Bu sırada Bitlis'te bulunan İbnü'l-Ezrak, onur için şehrin baştan başa süslendiğini söyler.¹²⁴

Bu arada zaferle sonuçlanan Gürcü seferinin hemen öncesinde Rebiyülahır 557/Şubat-Mart 1162 tarihinde Fahreddin Kara Arslan'ın oğlu Nasıruddin ile Fahreddin Devletşah'ın kızının evlenmesi suretiyle Hısn Keyfâ Artuklu Emirliği ile Dilmaçoğulları arasında ilk kez bir akrabalık kurulmuş¹²⁵, böylece de Dilmaçoğulları her iki Artuklu beyliğiyle de sıhriyet tesis etmiştir. Öte yandan, bunun etkileri kısa sürede kendini göstermiş ve Dilmaçoğulları, Artuklular ile Danişmendliler arasında biri 558/1163 yılı sonu diğeri de 559/1164 yılı ortalarında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda Artuklular'ın yanında yer almıştır.¹²⁶

564/1168 yılına gelindiğinde ise Mardin Artuklu Emiri Necmeddin Alpî ile Devletşah arasında sebebini bilmediğimiz bir ihtilaf çıkmış, Artuklu emirinin Meyyafârikîn'e gelip sefer hazırlıklarına girişmesi üzerine de ona karşı koyamayacağını gören Devletşah, bizzat Necmeddin Alpî'nin huzuruna, Meyyafârikîn'e giderek itaatini bildirmek suretiyle seferi önlemiştir.¹²⁷ Bu tarihten itibaren de Dilmaçoğulları'nın yeniden Mardin Artuklu Emirliği'ne tabi bir beylik haline geldiğini söyleyebiliriz. Bunun ne kadar sürdüğünü değilse de, Devletşah'ın el-Cezîre'yi hâkimiyeti altına almaya çalışan Selâhaddin Eyyubî'ye karşı bölge emirleri tarafından oluşturulan, 579/1183 yılındaki ittifaka Ahlat hükümdarı II. Sökmen'in yanında katıldığını biliyoruz.¹²⁸ Buradan da Dilmaçoğulları'nın bir müddettir Ahlatşahlar'a tâbi oldukları sonucunu çıkarabiliriz¹²⁹ ki bu, Necmeddin Alpî'nin 572/1176 yılında vukû bulan ölümü akabinde gerçekleşmiş olmalıdır.

¹²³ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 134-135); ayrıca krş. O. Turan, *a.g.e.*, 14-15.

¹²⁴ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 134-135).

¹²⁵ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 130); C. Cahen, *a.g.m.*, 258.

¹²⁶ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 131, 141); ayrıca bk. O. Turan, *a.g.e.*, 162-163.

¹²⁷ İbnü'l-Ezrak, *Savran nşr.* (trc. 155-156); ayrıca krş. C. Cahen, *a.g.m.*, 260; O. Turan, *a.g.e.*, 113; E. Merçil, *a.g.e.*, 265.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, XI, 388; İmâdeddin İsfahanî, *Berku's-Şamî*, (trc. 296-297).

¹²⁹ F. Sümer, *DATB*, 77.

569/1174 yılında el-Cezîre'nin en kudretli emiri Haleb ve Musul Atabeyi Nureddin Mahmud'un ölümü akabinde; Mısır'ın fethine memur ettiği önde gelen komutanlarından Selâhaddin Eyyubî, önce bağımsızlığını ilân etmiş, ardından da efendisinin mirasına sahip çıkmak maksadıyla harekete geçmişti. İşte bu çerçevede 579/1183 yılında Selâhaddin'in Sincar'ı zapt etmesinden sonra, Musul'un da onun tarafından alınacağı endişesine düşen şehrin hâkimi İzzeddin Mesud, el-Cezîre'deki diğer emirlere haber gönderecek Eyyubî sultanına karşı bir ittifak meydana getirmelerini teklif etti. Selâhaddin'in ilerleyişinin ileride kendileri için de büyük bir tehdit olacağını gören başta Ahlatşah Emiri Zahirreddin II. Sökmen olmak üzere, yeğeni Mardin Artuklu Emiri Kutbeddin II. İlgazi ile Bitlis ve Erzen hâkimi Fahruddevle Devletşah ve Haleb civarında oturan Yarukiyye Türkmenleri teklifi kabul ederek oluşturdıkları kuvvetlerle bu sırada Harran'da bulunan Selâhaddin'e karşı Mardin'in hemen güneyinde yer alan Harzem'de toplandılar. Ancak, Eyyubî sultanının harekete geçmesi üzerine ona karşı bir muharebeyi göze alamayan adı geçen emirler dağılarak memleketlerine döndüler.¹³⁰

Öte yandan, söz konusu ittifakta yer almasına rağmen Devletşah'ın bir süre sonra Eyyubî hâkimiyetini tanıyarak Selâhaddin'in hizmetine girdiği görülmektedir.¹³¹ Kesin tarihini bilmediğimiz bu gelişmenin II. Sökmen'in Rebiyülahır 581/Temmuz 1185 tarihindeki ölümünün ardından gerçekleştiğine kuşku yoktur.¹³² Çünkü aynı tarihte Ahlat üzerine yürüyen Selâhaddin Eyyubî¹³³ burayı ele geçirememişse de, Mardin Artuklu Emirliği'nin ikinci payitahtı konumundaki Meyyafârikîn'i teslim almak suretiyle Diyâr-ı Bekr'in

¹³⁰ İbnü'l-Esîr, XI, 388; İmâdeddin İsfahanî, *Berku's-Şamî*, (trc. 296-297); Ebu Şâme, II, 87, 98; İbn Vasil, II, 132-134; Süryani Mihail, II, 262; Ebu'l-Ferec, II, 430. ayrıca krş. C. Cahen, *a.g.m.*, 265; O. Turan, *a.g.e.*, 168; F. Sümer, *DATB*, 76-77; İmâdeddin Halil, *el-İmâretü'l-Artukiyye fi'l-Cezîre ve's-Şam*, Beyrut 1980, 144-145; Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, 48-49; E. Merçil, *a.g.e.*, 265; G. Vath, *Die Geschichte der Artugidischen Fürstentümer in Syrien und der Gaziral Furatiya (496-812/1102-1409)*, Berlin 1987, 116-117; M. R. Ataoğlu, *a.g.t.*, 105-106.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, XII, 452; İbn Şeddâd, III/II, 540.

¹³² E. Merçil, II. Sökmen'in 9 Rebiyülahır 581/10 Temmuz 1185 tarihinde vukû bulan ölümü münasebetiyle Halife divanına yazılan bir mektuptan hareketle Devletşah'ın bu tarihte sara hastalığına tutulmuş olduğunu belirtmektedir, *a.g.e.*, 266.

¹³³ Bu konuda bk. İbnü'l-Esîr, XI, 406-408; İmâdeddin İsfahanî, (trc. 336-340); İbn Vasil, II, 169-170; İbn Şeddâd, III/II, 450-452; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 82; ayrıca bk. O. Turan, *a.g.e.*, 100; F. Sümer, *DATB*, 77-78;

tamamına hâkimiyetini kabul ettirmişti.¹³⁴ Dolayısıyla Devletşah'ın da bu süreçte Selâhaddin'in hâkimiyetini tanıyarak hizmetine girenler arasında bulunduğunu tahmin edebiliriz.¹³⁵ Nitekim, şimdiye kadar araştırmacıların dikkatinden kaçan İbnü'l-Esîr ve ondan naklen İbn Şeddâd'ın ifadeleri de bunu¹³⁶ teyid eder mahiyettedir. Zira İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre, II. Sökmen'in yerine Ahlatşahi olan Bektimur, Selâhaddin Eyyubî'ye muvâfakatı sebebiyle Dilmaçoğulları'ndan Bitlis'i almıştır.¹³⁶ Bu arada adı geçen müelliflerin, isim vermeksizin Erzen Emiri Hüsameddin Tuğrul'un amcasıdır dedikleri Bitlis Emiri, Devletşah'dan başkası değildir. Ayrıca bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla bu sırada Dilmaçoğulları Beyliği Bitlis ve Erzen olmak üzere ikiye ayrılmış; Bitlis Devletşah'ın idaresinde kalır iken, Erzen yeğeni Hüsameddin Tuğrul'un yönetimine bırakılmıştır.¹³⁷ Diğer taraftan muahhar bir kaynağın bildirdiğine göre, Ahlat hâkimi Bektimur'un Bitlis'i ele geçişi tarihi ile Devletşah'ın ölüm tarihleri aynı olup 589/1193 yılına tekâbül etmektedir.¹³⁸ Bu haber doğru ise, Bitlis'in zabtından sonra Dilmaçoğlu Beyliği'nin hâkimiyeti Hüsameddin Tuğrul'un liderliğinde Erzen ve havâlisine münhasır kalmıştır diyebiliriz.¹³⁹

¹³⁴ İmâdeddin İsfahanî, *Berku's-Şâmî*, (trc. 342); Ebu Şâme, II, 123-124; ayrıca bk. R. Şeşen, *a.g.e.*, 51.

¹³⁵ İmâdeddin İsfahanî, Ahlat üzerine yürüten Selâhaddin'in öncü kuvvetlerinin Bitlis ve Tatvan'da bir süre kaldıktan sonra Ahlat'a gittiklerini bildirir, *Berku's-Şâmî*, trc. 336.

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, XII, 452; İbn Şeddâd, III/II, 540.

¹³⁷ O. Turan, Devletşah'ın ölümünden sonra beyliğin ikiye ayrılmış olması gerektiğini ileri sürerek Hüsameddin Tuğrul'un da Devletşah'ın oğlu olduğunu tahmin etmiştir, *a.g.e.*, 114; ayrıca bk. E. Merçil, *a.g.e.*, 266; A. Sevim, "Dilmaçoğulları", 302. Halbuki, hem İbnü'l-Esîr hem de İbn Şeddâd, "Bektimur Bitlis'i Hüsameddin'in amcasının elinden almıştı" demek suretiyle Hüsameddin'in Devletşah'ın oğlu değil yeğeni olduğunu açıkça ortaya koyar, *el-Kâmil*, XII, 452; *el-'Alak*, III/II, 540.

¹³⁸ Niğdeli Kadı Ahmed'in *Câmiü't-tevârih (el-Veledü's-şefîk)* adlı yazma eserinden naklen M.H. Yınanç, *a.g.m.*, 663. Gerçi adı geçen yazmada Devletşah'ın ölüm tarihi olarak 598/1201-1202 yılı gösterilmekteyse de, M. H. Yınanç'ın da isabetle belirttiği gibi bunun bir istinsah hatası olduğu ortadadır. Zira yine aynı yazmada Ahlat hükümdarı Begtimur'un Bitlis'i ele geçişi tarihi ile Devletşah'ın ölüm tarihleri aynı yani 598/1201-1202 yılı olarak gösterilmektedir. Halbuki Begtimur'un çok daha önce Cemâziyülevvel 589/Mayıs 1193 yılında öldürüldüğü bilinmektedir, İbnü'l-Esîr, XII, 89; İbn Vasil, III, 175; Ebu'l-Ferec, II, 465; ayrıca krş. O. Turan, *age.*, 102; F. Sümer, *a.g.e.*, 80; a.mlf., *TDŞA*, II, 705-706.

¹³⁹ Bk. M. H. Yınanç, *a.g.m.*, 663; E. Merçil, *a.g.e.*, 266; M. Tuncel, *a.g.m.*, 226; A. Sevim, *a.g.m.*, 302; O. Turan ise Bitlis'in 1193 yılında Bektimur tarafından ele

Hüsameddin Tuğrul (589-628?/1193-1231?)

Erzen hâkimi Hüsameddin Tuğrul'un iktidarının ilk dönemine ilişkin kaynaklarda her hangi bir bilgi bulunmamakla birlikte onun da amcası gibi Eyyubîler'e tâbi olarak varlığını sürdürdüğünü tahmin edebiliriz. Bu arada Selâhaddin'in ölümü üzerine (27 Safer 589/22 Şubat 1193), en büyük oğlu Melik Efdal kendisine veliaht olarak Dımaşk'a hâkim olmuş, ülkesinin geriye kalan kısmı da varisleri arasında paylaşılmıştı. Bu çerçevede Diyâr-ı Bekr de dahil olmak üzere el-Cezîre üzerindeki hâkimiyet hakkı, Selâhaddin'in kardeşi Melik Adil'in hissesine düşmüştü.¹⁴⁰ Adil, giriştiği saltanat mücadelesinin ardından kendisini büyük sultan olarak kabul ettirdiğinde (597/1201) el-Cezîre'yi oğlu Eşref Musa'ya bırakmıştı.¹⁴¹ Ayrıca bu sıralarda Eyyubîler'in Diyâr-ı Bekr bölgesinde fiili olarak ellerinde bulundukları tek şehir olan Meyyâfârikîn de, bir diğer oğlu Melik Evhad'ın yönetimine verilmişti. Melik Evhad, 604/1027 yılında Ahlat'ı alarak bu şehir ve yöresinde bir asırdan fazladır hâkimiyet süren Ahlatşahlı Beyliği'ne son verdiği gibi, Eyyubî hâkimiyetinin Van gölü havzasına kadar genişlemesini de sağlamıştı.¹⁴² Onun 607/1210 yılında ölümüyle, oğlu olmadığı için Ahlat ve ona bağlı yerler bu arada Bitlis'te kardeşi el-Melikü'l-Eşref'in idaresine geçti.¹⁴³ Böylece el-Cezîre'deki Eyyubî nüfûzunun tek temsilcisi haline gelen Melik Eşref, bir ara (617/1220) adı geçen bu yerleri kardeşi ve veliahdı Şihâbeddin Gazi'ye vermiş ise de kardeşinin kendisine karşı isyana kalkışması üzerine Meyyâfârikîn haricindeki tüm yerleri geri almıştır (621/1224).¹⁴⁴

geçirilerek buradaki Dilmaçoğulları hâkimiyetine son verildiğine ilişkin yukarda da zikredilen kaydı dikkate almayıp Bitlis kolunun Eyyubî işgaline geçtiğini (ancak 1209 yılında) ancak buna rağmen yine de buradaki kolun varlığını devam ettirdiğini ileri sürüyor (DATDT, 114-115).

¹⁴⁰ R. Şeşen, "Eyyubîler", *İA*, XII, 21; M. R. Ataoğlu, *a.g.t.*, 124; Melik Adil hakkında bk. F. Sümer, "Eyyubî Hükümdarı el-Melikül-Âdil ve Komşu Türk Hanedanları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 72(Haziran 1991), 11-21.

¹⁴¹ R. Şeşen, *a.g.m.*, 22; Melik Eşref Musa dönemi hakkında geniş bilgi için bk. Önder Kaya, *Eyyubî Devleti Meliklerinden I. El-Eşref Muzaffereddin Musa Döneminin Siyasi Tarihi (597/1200-635/1237)*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000.

¹⁴² İbnü'l-Esîr, XII, 133, 224-226; ayrıca krş. O. Turan, *a.g.e.*, 105-106; F. Sümer, *a.g.e.*, 55.

¹⁴³ Bk. M. H. Yınanç, *a.g.m.*, 663; F. Sümer, *DATB*, 55.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, XII, 353-354, 377-378; İbn Vasil, IV, 137-140.

İşte Dilmaçoğlu Beyi Hüsameddin Tuğrul'un kaynaklarda adının geçmeye başlaması da bundan sonraya tesadüf etmektedir. Nitekim hakkındaki ilk bilgi, Eyyubî Meliki Eşref Musa'nın hizmetinde olduğunu gösteren; Ahlat'ın Harizmşah Sultanı Celâleddin Mengübürtî tarafından uzunca bir kuşatmanın ardından Cemâziyülevvel 627/Nisan 1230'da teslim alındığında şehri savunanlar arasında Hüsameddin Tuğrul'un da bulunduğu dâir kayıttır.¹⁴⁵ Kaldı ki İbnü'l-Esir'in ifadelerine bakılırsa; "*Erzen hâkimi Hüsameddin, Melik Eşref'in yakın dostlarından olup, onun katıldığı savaşlara katılır, mallarını onun uğruna harcar, kendisi ve askerleri onun yanında her zaman bulunur, düşmanlarına düşman, dostlarına dost olurdu*". Bu sebeple Melik Eşref'in düşmanı onun da düşmanıydı ve Celâleddin Hârizmşah'a karşı Ahlat'ı savunması ve akabinde de esir düşmesi, Dilmaçoğlu Beyi'nin sadakatini gösteren davranışlarından sadece biriydi.¹⁴⁶ Fakat bu sadakatin Eyyubîler nezdinde fazlaca değerinin olmadığını bir süre sonra ortaya çıkan gelişmeler gösterecektir. Bu arada Hüsameddin Tuğrul'un Melik Eşref'in hizmetinde daha önce başkaca hangi muharebelere katıldığını da bilmiyoruz. Bildiğimiz onun Melik Eşref'in kardeşi Melik Evhad'ın kızıyla evli olduğu ve dolayısıyla Dilmaçoğulları ile Eyyubîler arasında bu sırada akrabalık ilişkisi bulunduğuudur.¹⁴⁷

Diğer taraftan Hüsameddin Tuğrul Ahlat'ta esir düştüğünde Celâleddin Hârizmşah Erzen'i almak istemiş; ancak, köklü bir ailenin elinde kalan son şehrinin yaşlı sahibi olması, onu bu tehlikeden kurtarmıştır. Zira Celâleddin Hârizmşah, Eyyubîler'in hizmetinde olduğu için Ahlat'ta mahbus tuttuğu Hüsameddin'in elinden Erzen'i almaya karar verdiğinde başta kendi tarihini yazan Nesevî olmak üzere adamlarından bazıları "*Bu aile saltanat ve yönetimde köklü bir ailedir ve O (Hüsameddin) Erzen şehrini atalarından miras olarak almıştır. Onların bölgede başka şehirleri de vardır fakat hâlâ Erzen'in dışında hiçbir mülkleri yoktur*" demek şuretiyle Sultan'ı ikna etmişler, bunun üzerine Celâleddin de Hüsameddin'e acıyarak onu Erzen'in

¹⁴⁵ Nesevî, 126-128; İbnü'l-Esir, XII, 451; İbn Şeddâd, III/II, 539; İbn Nazîf el-Hamevî, 218; ayrıca bk. M. H. Yınanç, "Celâleddin Harizmşah", *İA*, III, 52.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esir, XII, 451; ayrıca bk. İbn Şeddâd, III/II, 539.

¹⁴⁷ Bk. İbn Nazîf el-Hamevî, 218.

başında bırakmış fakat, buna karşılık da kendisine karşı savaşmayacağına dâir söz almıştır.¹⁴⁸

Bir müddet Celâleddin Hârizmşah'ın yanında Ahlat'ta kalan ve bu sırada kabul merasimlerinde yer verilerek onurlandırılan Hüsameddin Tuğrul, Erzen'e döndükten bir kaç ay sonra Celâleddin Hârizmşah'a karşı harekete geçen Anadolu Selçukluları ile Eyyubîler'in oluşturduğu ittifakta yer almayarak sözünü tutmuştur.¹⁴⁹ Ancak, üç ayı geçmeyen Hârizmşahlı tâbiyeti Dilmaçoğulları'na oldukça pahalıya mâl olacaktır. Çünkü Celâleddin Hârizmşah'ın Selçuklu ve Eyyubî kuvvetlerinden müteşekkil ordu karşısında *Yassıçemen*'de aldığı ağır mağlubiyet (28 Ramazan 630/10 Ağustos 1230) ve ardından da Anadolu'yu terk etmesi¹⁵⁰ Dilmaçoğlu Beyliği'ni, bu sırada Mardin hariç Diyâr-ı Bekr'in tamamına hükmeden Eyyubîler karşısında zor durumda bırakmıştır. Nitekim bu gelişmenin hemen sonrasında Melik Eşref'in kardeşi olan ve Meyyafârikîn ile Hanî hâkimi bulunan Şihâbeddin Gazi, ağabeyinden Erzen'in kendisine verilmesini talep eder.¹⁵¹ Bunun üzerine Dilmaçoğlu Beyi Hüsameddin Tuğrul vakit kaybetmeksizin Erzen kadısı İbn Şehrizori el-İmad'ı çeşitli hediyelerle Melik Eşref'e gönderip bir taraftan Celâleddin Hârizmşah'a karşı kazandıkları zaferi tebrik ederken, diğer taraftan da Erzen'deki hâkimiyetine dokunulmaması ricasında bulunur. Ancak hediyeleri kabul eden Melik Eşref, bu durumun kendisini ilgilendirmediyi kardeşi Şihâbeddin Gazi ile görüşülmesi gerektiğini bildirir. Bunun için Meyyafârikîn'e giden Erzen kadısı ise, Şihâbeddin Gazi tarafından önce hapsedilmişse de daha sonra Hüsameddin'e iletilmek üzere "*Erzen artık benimdir. Kaleyî bir an önce bana teslim et. Biz de ömrünün sonuna kadar seni geçindirecek bir şeyler verelim*" sözleriyle geri gönderilmiştir.¹⁵² Erzen'i teslim yavaşlayan Dilmaçoğlu Beyi ise, Meyyafârikîn ve Ahlat'ın

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, XII, 451; İbn Şeddâd, III/II, 539; farklı bir anlatım için bk. Nesevî, 128; ayrıca krş. O. Turan, *a.g.e.*, 114.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, XII, 451-452.

¹⁵⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. İbn Bîbî, I, 410-412; İbn Nazîf el-Hamevî, 209-211; Nesevî, 131-132; İbnü'l-Esîr, XII, 449-450; ayrıca krş. M. H. Yınanç, *a.g.m.*, 52; H. L. Gottschalk, "Der Bericht des İbn Nazîf al-Hamawî über die Schlacht von Jasyçimen(25-28 Ramadan 627/7-10 August 1230)", *WZKM*, 57(1960), 55-67; E. Uyumaz, Sultan I. Alaeddin Keykubat Devri Selçuklu Tarihi(1220-1237), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, 60-79.

¹⁵¹ İbn Nazîf el-Hamevî, 217.

¹⁵² İbn Nazîf el-Hamevî, 217-218.

eski hakimi Melik Evhad'ın kızı ile evli olmak dolayısıyla en azından karısının hukukuna binâen, Erzen'in elinde bırakılacağı beklentisini taşımaktadır. Ayrıca Celâleddin Hârizmşâh tecrübesinde olduğu gibi bölgenin en köklü ve saygın hanedanlarından birinin üyesi olmak onun bu beklentisini kuvvetlendiren bir başka faktördür.¹⁵³ Ancak, Şihâbeddin Gazi'nin 627/1230 yılı sonbaharında şehri kuşatması Hüsameddin Tuğrul'un bütün beklentilerini boşa çıkarır. Buna rağmen yine de Erzen'i teslim etmeyen Hüsameddin son bir manevra ile Şihâbeddin Gazi'ye, şehri ancak Melik Eşref'e teslim edeceğini bildirir ki böylelikle bir taraftan vakit kazanırken diğer taraftan da Melik Eşref'i ikna etmeyi ummaktadır.¹⁵⁴ Ancak, bundan da bir netice alamayınca nihayet 627/1230 yılının son aylarında Hanî'nin kendisine bırakılması karşılığında Erzen'i Şihâbeddin Gazi'ye teslim eder.¹⁵⁵

Böylece Bitlis'ten sonra Erzen'i de kaybeden Dilmaçoğulları, bir buçuk asır hüküm sürdükleri, ikinci başkentleri konumundaki bu şehri de terk etmek zorunda bırakılmışlardır. Ancak, aşağıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, bunun kesin bir terk ediş olmadığı, söz konusu Türkmen hanedanının yarım asrı geçen bir ayrılığın ardından, yeniden Erzen sahibi olarak ortaya çıktıkları görülecektir. Hüsameddin Tuğrul'a gelince, kaynaklarda bir daha adının geçmemesine bakılırsa muhtemelen ilerlemiş yaşı sebebiyle kısa süre sonra ölmüş olmalıdır.

Öte yandan, Dilmaçoğulları'nın Hanî'deki durumlarına ilişkin henüz hiçbir bilgiye sahip değiliz. Hatta buraya gidip gitmedikleri bile meçhuldür. Sonradan tekrar Erzen'e hâkim olmalarına bakılarak, Hanî'ye gitmedikleri, bir kadirşinaslık örneği olarak Şihâbeddin Gazi'nin en azından iki buçuk asırdır hüküm sürdükleri Erzen'de ikamet etmelerine müsaade etmiş olabileceği düşünülebilir. Fakat dönemin siyasî şartları göz önünde tutulduğunda bu ihtimâlin çok zayıf olduğu da bir gerçektir. Bu arada, 628/1231 yılı yazında Moğollar'dan kaçarak Diyâr-ı Bekr gelen Celâleddin Hârizmşâh'ın ordugâh kurmak için Hanî'yi seçmesinin¹⁵⁶ Dilmaçoğulları'yla bir ilgisi var

¹⁵³ İbn Nazîf el-Hamevî, 218.

¹⁵⁴ İbn Nazîf göre, Hüsameddin'in umudu Melik Eşref'in ailesini, yaşlılığını ve daha önceki hizmetlerini göz önünde bulunduracağı yönündedir (s. 218).

¹⁵⁵ İbnü'l-Esîr, XII, 451-452; İbn Şeddâd, III/II, 539-540; Ebu'l-Fidâ, II, 246; ayrıca bk. R. Turan, *a.g.m.*, 470; Ö. Kaya, *a.g.t.*, 178-179.

¹⁵⁶ Nesevî, 152-155; İbn Şeddâd, III/II, 460, 540.

mı, bunu da bilemiyoruz. Bildiğimiz XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Diyâr-ı Bekr'in tamamının Moğol hâkimiyeti altına girdiği ve bu çerçevede Hülâgü'nün oğlu Yeşmut tarafından iki yıllık bir kuşatmanın ardından 658/1260 tarihinde Meyyafârikîn ile birlikte buraya bağlı Erzen Eyyubî hakimiyetine de son verildiği¹⁵⁷ ve her iki şehrin valiliğine atanan Abdullah el-Luvî'nin 679/1280 yılında hâlâ bu şehirlerin yönetimde bulunduğu¹⁵⁸dur. Ayrıca bu iki şehre ilâveten Dilmaçoğulları'na verildiği bildirilen Hanî'nin de bu şahsın idaresi altında olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Abdullah el-Luvî'nin adını taşıyan 665/1266-1267 tarihli bir sikkede Meyyafârikîn ile Hanî birlikte anılmaktadır.¹⁵⁹

İzzeddin Muhammed (681?-706/1282?-1306)

XIV. yüzyıla aid yerli bir kaynağın verdiği bilgiye bakılırsa, Erzen bağlantılı olmak üzere Dilmaçoğulları'ndan yeniden bahsedilmeye başlanması XIII. yüzyılın son çeyreğine tekâbül etmekte olup, bu sırada hanedanın başında İzzeddin Muhammed adında bir bey bulunmaktadır.¹⁶⁰ Buna göre, Moğol(İlhanlı) hükümdarı Ahmed Teküdar, başa geçişinin(681/1282) erteğinde, bilinmeyen bir sebeple Bitlis ile Vestan arasındaki Sandûs'u yerle bir

¹⁵⁷ Bu sürece ilişkin bk. İbn Şeddâd, III/II, 500-510; Ebu'l-Ferec, II, 572, 575; Ebu'l-Fidâ, II, 305, 313; ayrıca krş. O. Turan, *a.g.e.*, 181-185; L. İlsch, *Geschichte der Artuqidenherrschaft von Mardin zwischen Mamluken und Mongolen 1260-1410 A.D.*, Münster 1984, 28-41; İ. Halil, *el-'İmâretü'l-Artukiyye fi'l-Cezîre ve's-Şam*, 315-324.

¹⁵⁸ İbn Şeddâd, III/II, 541; ayrıca krş. C. Cahen, "Contribution d l'histoire du Diyarbakr au XIV e siecle", *JA*, 1955, 68; L. İlsch, *a.g.e.*, 212; dolayısıyla O. Turan'ın, *Erzen beyleri Moğolların tâbiyetini kabul etmek sayesinde ve onların inkırazından sonra da memleketlerini muhafaza ettiler* şeklindeki değerlendirmesini kabul etmeye imkân yoktur, *a.g.e.*, 114; ayrıca krş. E. Merçil, *a.g.e.*, 266; A. Sevim, *a.g.m.*, 302.

¹⁵⁹ L. İlsch, *a.g.e.*, 196 n 3.

¹⁶⁰ Hısn Keyfâ'da yazılan bu eser, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren adı geçen şehirde hüküm sürmeye başlayan Eyyubî hanedanını konu edinmekte olup, 821/1418 yılında bitirildikten sonra şehrin hükümdarı el-Melik el-Adil Fahrüddin Süleyman'a ithaf edilmiştir. Eserin elimizde 778/1376-1377 yılında sona eren tek bir nüshası olup bu da Viyana Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mxt. 355). XIV. yüzyıl Güneydoğu Anadolu tarihi için mühim bir kaynak niteliği taşıyan bu eseri ilk kez ilim âleminin dikkatine sunan Fransız Claude Cahen olmuştur. Cahen, 1955 yılında yayımladığı bir tanıtma yazısıyla ("Contribution d l'histoire du Diyarbakr au XIV e siecle", *JA*, 65-100) Vekâyi-nâme'nin muhtevasını geniş bir şekilde ortaya koymuştur. Konunun uzmanlarınca *Hısn Keyfâ vekâyi-nâmesi* olarak bilinen bu eser, Dilmaçoğulları'nın bundan sonraki tarihlerine ilişkin bilgilerimizin birkaç ayrıntı dışındaki yegâne kaynağı durumundadır.

etmiş, korkuya kapılan komşu beyler de müstahkem mevkilerine sığınmışlardır. İşte bu beylerden biri de kaynağın ifadesiyle Erzen'de pek dikkat çekmeyen küçük bir beylik kurmayı başaran İzzeddin Muhammed'di.¹⁶¹ Buradan da ne zaman ve nasıl olduğunu tam olarak bilemediğimiz bir süreçte söz konusu Türkmen hanedanından İzzeddin Muhammed'in dedelerinin kabirlerinin bulunduğu Erzen'e yeniden sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada söz konusu kaynak, İzzeddin Muhammed'i Selçuklular'a mensub bir hanedanın üyesi olarak tanıtmaktaysa da bunun, Dilmaçoğulları'nın Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah dönemine kadar giden köklü geçmişlerine bir atfı olduğuna şüphe yoktur. Nitekim aynı şekilde XIV. yüzyıl Memlûk müelliflerinden el-Ömerî, "Erzen beylerinin memleketi küçük, fakat mevkileri büyüktür" dedikten sonra bunun sebebini, bu beylerin Selçuklulara mensub büyük bir hanedan teşkil etmeleriyle açıklar ve bu yüzden de Mısır Sultanları'nın onlara yazdıkları mektuplarda "Bakiyyet us-Selâtin nasr ul-guzzât ve'l-mücâhidin" (Sultanların bakiyesi, gazi ve mücâhidlerin yardımcısı) lâkap ve ünvanlarını kullandıklarını söyler.¹⁶² Aksi takdirde bu tarihte Erzen gibi bir yerde Selçuklu soyundan bir hanedanın var olduğunu kabul etmemiz gerekir ki, bu mümkün gözükmemektedir.¹⁶³

Beyliğin ikinci kurucusu olarak kabul edebileceğimiz İzzeddin Muhammed hakkındaki malumat bunlardan ibâret olup, dönemine ilişkin son kayıt en geç 706/1306-1307 yılı civarında yerine el-Melik el-Kâhir b. el-Melik İmâdeddin b. Devletşah'ın geçtiği konusundadır.¹⁶⁴

¹⁶¹ *Hısnı Keyfâ Vekâyi-nâmesi* nakleden C. Cahen, *a.g.m.*, 69;

¹⁶² *el-Ta'rif bi'l-mustulahu's-şerîf*, Kahire 1312, 32-34; ayrıca krş. O. Turan, *a.g.e.*, 114.

¹⁶³ M. H. Yınanç ("Diyarbakir", 620) ve bilhassa C. Cahen (*a.g.m.*, 69 vd.), kendi asıllarının Selçuklulardan indiğini iddia eden bir Erzen melikliğinden bahsetmelerine rağmen bunların daha önce bu topraklarda iki buçuk asır hüküm sürmüş olan Türkmen Dilmaçoğulları'yla irtibatlı olabilecekleri ihtimâli üzerinde durmamışlardır.

¹⁶⁴ *Hısnı Keyfâ Vekâyi-nâmesi*, nakleden C. Cahen, *a.g.m.*, 77; bu arada O. Turan aynı kaynağı (Cahen'in adı geçen makalesi) kullanmasına rağmen, buradaki ifadelerin tam tersine; İzzeddin Muhammed'in el-Melik el-Kâhir'den –ki o Melikü'l-kebîr ünvanlı İmâdeddin Devletşah demektir- sonra hüküm sürdüğünü ve İzzeddin'in 734/1334 yılındaki ölümüyle de yerine oğlu Melik Celâleddin'in geçtiğini söyler (*a.g.e.*, 115; ayrıca ondan naklen bk. E. Merçil, *a.g.e.*, 267; A. Sevim, *a.g.m.*, 302).

el-Melik el-Kâhir(Kebîr) (706?-734/1306?-1333(1334))

Eğer verilen künye doğru ise İzzeddin Muhammed'den sonra Erzen Beyliği'nin başına geçen el-Kâhir'in, 589/1193 yılında ölen Fahreddin Devletşah'ın torunu olabileceği ihtimâli ortaya çıkar ki bu da bize hanedanın son dönemine ilişkin bazı kopuklukları giderme fırsatı verir. Mesela buradan hareketle; Hüsameddin Tuğrul'un Ahlat'ta Celâleddin Hârizmşah'a esir düştüğünde Erzen'de yerine bıraktığı ve pek de iyi sözlerle anmadığı yeğeninin¹⁶⁵, künyede belirtildiği gibi Fahreddin Devletşah'ın oğlu İmâdeddin olabileceği pekala iddia edilebilir. Ayrıca onun "el-Melik" unvanıyla zikredilmesine bakarak, amcası Hüsameddin'in ardından hanedanın başında bulunduğu, ölümünden sonra da muhtemelen oğlu el-Kâhir'in küçük yaşta olması sebebiyle idarenin Hüsameddin Tuğrul'un oğlu İzzeddin Muhammed'e geçtiğini tahmin edebiliriz. Ancak, kaynaklarda bunu destekleyecek yeterince bilgi bulunmaması sebebiyle, söylendiği gibi bu değerlendirmelerin tahminden öte bir anlam ifade etmediği de söylemeliyiz.

Diğer taraftan, çeyrek asırdan fazla bir süre Erzen beyi sıfatıyla hâkimiyet sürmüş olmasına rağmen el-Kâhir dönemine ilişkin olarak "Nusayrî olduğu" iddiası dışında neredeyse hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bunu ise el-Ömerî'nin ifadelerinden öğreniyoruz. Ona göre, Erzen beyi el-Melik el-Kebîr(Kâhir) ile komşusu Bitlis Emiri Şerafeddin Ebu Bekr, Nusayrî mezhebinde bulunmakla itham edilmekteydiler.¹⁶⁶ Bu ithamın ne derece doğru olduğunu bilemiyoruz. Ancak, XV. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan biyografi niteliğindeki bir eserde yer alan ifadelerle bakılırsa, böyle bir ihtimâlin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Zira ifade edildiğine göre, Yezidiliğin kurucusu olarak kabul edilen Şeyh 'Adî'nin evlatlarından Abdülaziz, Gazan Han zamanında (694-703/1295-1304) Musul'da ders okutmuş; Nusayrî olduğu ithamı üzerine de kendisi gibi aynı mezhepte bulunan Erzen Beyi'nin yanına giderek onun tarafından kadılığa tayin edilmiş ve 710/1310-1311 yılında burada ölmüştür.¹⁶⁷ Bu arada söz konusu kaynak, bu dönemde Erzen'in Salih isminde bir beyin yönetiminde olduğunu belirtmekteyse de eğer el-Kâhir'in

¹⁶⁵ Nesevî, 128.

¹⁶⁶ *el-Ta'rîf*, 34.

¹⁶⁷ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine*, Beyrut trs, II, 377-378; ayrıca krş. O. Turan, *a.g.e.*, 115.

asıl ismi Salih değil ise yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere bunu kabul etmeye imkân yoktur.¹⁶⁸

el-Melik el-Mansur Celâleddin (734-763/1333(1334)-1362)

Melik Celâleddin dönemi Dilmaçoğulları Beyliği için bir anlamda sonu getiren sürecin de başlangıcı olur. Fakat hemen belirtelim ki bunda Celâleddin'in şahsî hiçbir rolü olmadığı gibi bu gidişi durdurması da imkânsızdır. Bilhassa Moğol(İlhanlı) Hanı Gazan'ın ölümünün (703/1304) ardından, Diyâr-ı Bekr'de iki yerel gücün dikkat çektiği görülür ki, bunlardan ilki; iki asırdan fazladır bölgenin tartışmasız en önemli siyasî figürü olan Türkmen Artukoğulları, diğeri de Selâhaddin Eyyubî'nin kurduğu devletin geriye kalan parçalarından biri olan Hısn Keyfâ Eyyubî melikliğidir.¹⁶⁹ İşte Dilmaçoğulları Beyliği, biri komşusu diğeri soydaşı olan bu iki gücün arasında kalmış gibidir ve varlığını bunlarla kurduğu stratejik ittifaklarla devam ettirme çabasıdadır. Ayrıca, Dilmaçoğulları için bir diğer problem de XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Erzen'in doğu ve kuzeyinde yoğunlaşmaya başlayan Kürt aşiretleridir.¹⁷⁰ Zira, bu aşiretlerin gittikçe artan mütecaviz tutumları Erzen Beyliği'ni zor durumda bırakmaktadır. Nitekim, dönemin müelliflerinden Fazlullah el-Ömerî, halka ve misafirlere ihsanlarının eksik olmadığını belirttiği Erzen beylerinin Kürt eşkıyasının tecavüzlerine uğradıklarını bilhassa kaydeder.¹⁷¹ Gerçi bu aşiretlerin bölgedeki yerleşik hayata ve dolayısıyla da üretime verdikleri zararların giderek artması, bir süre sonra Hısn

¹⁶⁸ O. Turan ise bir taraftan XIII. yüzyılın sonlarına doğru Dilmaçoğulları hanedanının başında Erzen beyi sıfatıyla İzzeddin Muhammed'in bulunduğunu söylerken (*a.g.e.*, 187) diğer taraftan da bu söylediklerini tekzip edercesine Hüsameddin Tuğrul'un ardından Dilmaçoğlu beyi olarak Melik Salih'in adını vermektedir, *a.g.e.*, 115, 281 (Dilmaçoğulları Hanedanı- şecere-). el-Kâhir hakkındaki son kayıt, 734/1333-1334 yılında öldüğü ve yerine oğlu el-Melik el-Mansur Celâleddin'in geçtiği şeklindedir, *Hısn Keyfâ vekâyi-nâmesi*, 42 v, nakleden C. Cahen, *a.g.m.*, 77; O. Turan (*a.g.e.*, 115) ve ondan nakleden diğer araştırmacılar ise Celâleddin'i İzzeddin Muhammed'in oğlu olarak gösterirler (E. Merçil, *a.g.e.*, 115, 281 (Dilmaçoğulları Hanedanı-şecere-)).

¹⁶⁹ Bu konuda geniş bilgi için bk. L. Ilisch, *a.g.e.*, 66-98.

¹⁷⁰ Bu dönemde bölgedeki başlıca Kürt aşiretleri şunlardır; Cezîret İbn Ömer(Cizre)'in kuzeyinde *Beşnevîler*, Siirt'in güney ve doğusunda *Bohtîler*, Meyyafârikîn ile Siirt arasında *Zirkîler*, Meyyafârikîn ile Erzen arasında *Süleymanîler* ve son olarak da Erzen ile Hakkari arasında *Dınbılîler*. Geniş bilgi için bk. C. Cahen, *a.g.m.*, 86-91.

¹⁷¹ *el-Ta'rif*, 35.

Keyfâ Eyyubîleri'ni de rahatsız etmiş¹⁷² ve otoritelerinin tehlikeye girdiğini gören Hısn Keyfâ hükümdarları bu konuda Dilmaçoğulları ile işbirliği içerisine de girmişlerdir. Ancak bunun kısa vadeli olduğu, çünkü Eyyubîler'in söz konusu aşiretlerin desteği olmaksızın Artuklular ile girdikleri bölgesel güç olma yarışında hiçbir şanslarının bulunmadığı da bir gerçektir.

Bu arada bölgedeki Moğol(İlhanlı) hâkimiyetine gelince; bilindiği üzere İlhanlı devletinin kurucusu Hülâgü'dan itibâren Anadolu'nun doğusu başlıca iki askerî eyalete ayrılmış olup, bunlarda biri de Diyâr-ı Bekr eyaleti idi. Merkezi Musul olan bu eyalet; Musul, Mardin ve Diyâr-ı Bekr yörelerini içine alırken, diğeri ise merkezi Ahlat olan Van bölgesi eyaleti idi.¹⁷³ Diyâr-ı Bekr eyaletindeki Moğol tümeninin ekserisini Uyrat oymağı mensupları teşkil ediyordu. Dilmaçoğulları'nın Erzen'de yeniden ortaya çıktığı XIII. yüzyılın sonlarına doğru Mulay Noyan'ın idaresi altında olduğunu bildiğimiz Diyâr-ı Bekr eyaleti, onun 712/1312 yılındaki ölümü üzerine Sutay Noyan'a verilmişti. Sutay, Ebu Said'in cülûsuna kadar (716/1316) Diyâr-ı Bekr valiliğinde kaldıktan sonra bu hükümdar tarafından Ahlat valiliğine tayin edilmiş ve kendi yeri de İrincin Noyan getirilmişti. Fakat çok geçmeden devletin iktidarını eline alan Emir Çoban, İrincin'i azlettirerek Sutay'ı tekrar Diyâr-ı Bekr valisi yaptırmış, o da 732/1332 yılındaki ölümüne kadar Diyâr-ı Bekr valisi olarak kalmıştı. Ardından bölgenin yeni valisi Uyrat beylerinden ve Ebu Said'in dayısı Ali Padişah olmuşsa da bununla beraber Sutay'ın Barımbay, Hacı-Tugay ve Fadlun adlı üç oğlu Diyâr-ı Bekr eyaletinin bir kısmı ile Ahlat bölgesine hâkim olmakta devam etmişlerdir. Melik Celâleddin'in Erzen Beyi olduğu yılın ertesinde, yani 735/1335'de İlhanlı Hanı Ebu Said'in yerine varis bırakmaksızın ölümü İlhanlı Devleti'ni dahilî mücadelelere sürüklemiş –ki hemen ardından da çökecektir¹⁷⁴–, bu mücadelelere karışan Ali Padişah'ın 1337'de öldürülmesiyle de Diyâr-ı Bekr Sutay'ın oğullarının eline geçmiştir. Hatta bununla da yetinmeyen Sutaylılar kısa süre içerisinde Musul'dan Erzurum'a kadar uzanan toprakların hâkimi konumuna gelmişlerdir. Fakat

¹⁷² Mesela bu konuda bk. *Hısn Keyfâ Vekâyi-nâmesi*, 20 v. nakleden C. Cahen, a.g.m., 94-95.

¹⁷³ F. Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar)*, I, Ankara 1992, 33; İsmail Aka, "Selçuklu sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", *Türkler*, VI, Ankara 2002, 839.

¹⁷⁴ Bunun için bk. B. Spuler, *İran Moğolları*, Türkçe trc. C. Köprülü, Ankara 1987, 144-154.

çok geçmeden Sutaylılar arasında da şiddetli bir iç mücadele başlar. Bu mücadele Hacı-Tugay ile yeğeni Barımbay oğlu İbrahim-Şah arasında cereyan etmekte olup Hacı-Tugay, Musul, Ahlat ve Erzurum taraflarını, yeğeni İbrahim-Şah ise asıl Diyâr-ı Bekr bölgesini elinde tutmaktadır. İbrahim-Şah'ın amcasını öldürüp Musul'u eline geçirmesiyle(744/1343) neticelenen bu mücadelede, iki kardeş Türkmen oymağı bilhassa dikkat çeker ki bunlar, kısa süre içerisinde bölgedeki Sutaylı idaresine son verip Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu hâkimiyetleri altına alacak olan Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenleri'dir.¹⁷⁵

Bu arada söz konusu mücadelede Erzen Beyliği'nin konumu ve nasıl bir tutum izledikleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak *Hısn Keyfâ Vekâyi-nâmesi*'inde yer alan bazı kayıtlardan, daha ziyâde Hacı Tugay'ın safında yer aldıklarını söyleyebiliriz. Aynı kaynak, Eyyubîler'in İbrahim-Şah'ın müttefiki oldukları bilgisini de vermektedir.¹⁷⁶

Öte yandan Melik Celâleddin'in beyliğinin ilk yıllarında, Dilmaçoğulları ile Hısn Keyfâ Eyyubîleri'nin iyi ilişkiler içerisinde oldukları görülmüştür. 738/1338 yılında Hısn Keyfâ hükümdarı Melik Eşref Muzaffereddin Musa, Celâleddin'in kız kardeşiyle evlenerek iki hanedan arasındaki akrabalığı yeniden canlandırmış gözükmektedir.¹⁷⁷ Nitekim, ertesi yıl her iki hükümdar Bahmerd¹⁷⁸ yöresinde bağımsız hareket eden Kürt reisi Cemaleddin Sanad'ı itaat altına alıp topraklarını aralarında paylaşmaya karar vermişlerdir. Ancak, bu maksatla harekete geçildikten kısa süre sonra, Melik Eşref'in bölgedeki kazanımlarda Erzen Beyliği'ni dışlayan tutumu, iki hükümdarın arasını açar. Karşılıklı yağmaların takib ettiği bu süreçte Melik Eşref, bir taraftan köylülerin Erzen Beyi'nin sertliğinden şikayetçi olmalarını sağlarken, diğer taraftan da Celâleddin'i 735/1335 yılında Hısn Keyfâ'ya yapılan Artuklu saldırısını el altından teşvik etmekle suçlar.¹⁷⁹ Celâleddin ise buna, bir süredir Eyyubîler'in iştahını kabartan ve bir ara Artuklu idaresine de girmiş bulunan

¹⁷⁵ F. Sümer, *a.g.e.*, 33-34; John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Türkçe trc. S. Özbudun, İstanbul 1993, 70-73.

¹⁷⁶ Nakleden C. Cahen, *a.g.m.*, 76.

¹⁷⁷ *Hısn Keyfâ Vekâyi-nâmesi*, 56r-v, nakleden C. Cahen, *a.g.m.*, 77.

¹⁷⁸ Yeri tam olarak bilinmemekle birlikte Hısn Keyfâ'nın doğusunda Cizre ile Bohtan nehri arasında muhkem bir kale. Bk. C. Cahen, *a.g.m.*, 99.

¹⁷⁹ *Hısn Keyfâ Vekâyi-nâmesi*, 58v-61v, nakleden C. Cahen, *a.g.m.*, 77-78.

Siirt'i hâkimiyeti altına alarak cevap verir (740/1339-1340).¹⁸⁰ Ancak, Dilmaçoğulları'nın buradaki hâkimiyetleri uzun sürmez ve şehir iki yıl süren yoğun saldırıların ardından 742/1342 yılında Eyyubîler'in eline geçer. Bu aynı zamanda bölgedeki güç dengelerinin de değiştiğini göstermektedir. Zira, önce Artuklular'a rağmen Meyyafârikîn'in Eyyubî tâbiyetine girmesi -ki Artuklular'ın yukarıda işaret edilen Hısn Keyfâ saldırısı buna tepkidir- ardından da Siirt'in doğrudan ilhakı, Hısn Keyfâ Eyyubîleri'nin artık bölgesel bir güç haline geldikleri, bu konumlarıyla da Mardin Artuklularını dengeledikleri anlamına gelmekteydi.¹⁸¹

Bu arada Hısn Keyfâ hükümdarı Melik Eşref ölmüş ve yerine kardeşi el-Adil Şihâbeddin Gazi geçmiştir(743/1343). Yeni hükümdar, dul kalan Dilmaçoğlu prensesiyle evlenerek Erzen Beyliğiyle sîhriyeti devam ettirmiştir.¹⁸² Muhtemelen hem bu sîhriyetin devamı, hem de bilhassa yukarıda ifade edildiği gibi komşuları konumundaki Hısn Keyfâ Eyyubîleri'nin ciddî bir güç haline gelmelerinin, bir süre sonra Dilmaçoğulları'nı yeniden Eyyubîler ile işbirliğine zorladığı görülmektedir.. Zira bütün Kürt hâkim ve emirlerinin yardımını alan Melik Adil'in, bölgede henüz oluşmaya başlayan Türkmen hâkimiyetini kırmak için 752/1351 baharında harekete geçtiğinde yanında Dilmaçoğlu Beyi Melik Celâleddin'in de bulunmasını başka türlü izah etmek zordur.

İbrahim-Şah'ın 751/1350 yılındaki ölümüyle Sııaylılar'ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki hâkimiyetleri iyice zayıflamış, hatta kendisinin başında bulunduğu Barımbay oymağı Diyâr-ı Bekr bölgesinde kalmayıp Orta Anadolu'ya göç etmişti. İbrahim Şah'dan sonra emirlik mevkiine geçirilen Hacı Tuğay'ın oğlu Pîr Muhammed'in de aynı yıl içerisinde maiyetindeki Türkmen emirlerin ileri gelenlerinden Hüseyin Bey tarafından öldürülmesi üzerine Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sııaylılar'ın daha genel bir ifade ile Moğollar'ın hâkimiyeti tamamen sona erdirilmiş ve yerine bir süredir bu

¹⁸⁰ *Hısnı Keyfâ Vekâyi-nâmesi*'ne göre, Moğol hâkimiyetinin çöküşünden(736/1336) bu yana Siirt'in yönetiminde bulunan Arap asıllı Beni Mukaddem ailesi, civardaki Kürt aşiretlerinin bitip tükenmek bilmeyen saldırıları karşısında Erzen beyinden yardım istemiş, Celâleddin de kardeşi Selçuk'u buraya göndererek Siirt'i hâkimiyetine almıştır (66v-67v, nakleden C. Cahen, *a.g.m.*, 77). Ayrıca bk. L. Ilisch, *a.g.e.*, 205.

¹⁸¹ *Hısnı Keyfâ Vekâyi-nâmesi*, 65v, nakleden C. Cahen, *a.g.m.*, 78.

¹⁸² *Hısnı Keyfâ Vekâyi-nâmesi*, 70r, nakleden C. Cahen, *a.g.m.*, 78

hanedanı ayakta tutan Türkmenler'inki başlamıştır.¹⁸³ Artuklular'ın da yardımıyla Mardin'de Pîr Muhammed'i öldürerek emirliği ele geçiren Hüseyin Bey, Musul'da hâkimiyetini ilân ettikten hemen sonra Moğol beylerinin geleneğine uyarak Muş (Zevzen) bölgesinde yaylamak için harekete geçmişti. İşte bu hareketi esnasında Diyâr-ı Bekr bölgesine gelen Hüseyin Bey, Beşîri yakınlarına ulaşınca başta Hısn Keyfâ hükümdarı Melik Adil olmak üzere civardaki Kürt emir ve reislerinden noyanlık hakkı olan vergi ve armağanları istemiş, fakat Melik Adil'in de telkiniyle bu talep yerine getirilmemişti. Bunun üzerine Hısn Keyfâ'ya bağlı Heysem kalesi yöresini yağmalamakla yetindiği anlaşılan Hüseyin Bey, herhangi bir harekette bulunamayarak yoluna devam etmişti. Ancak Melik Adil, bu hareketinin cevapsız bırakılmayacağını farkındaydı. Nitekim bunu önlemek ve hatta mümkün olursa Türkmen hâkimiyetine son vermek maksadıyla, Hüseyin Bey ile karşılaşmak üzere çevresindeki bütün güçlerden oluşan bir koalisyon oluşturdu ki bunlar arasında Dilmaçoğlu Melik Celâleddin'de bulunmaktaydı. Hatta *Hısn Keyfâ Vekâyi-nâmesi*'nde yer alan kayda bakılırsa, Türkmenler'e karşı Melik Adil'in çevresinde toplanan Bohtî, Zirkî ve Süleymanî gibi Kürt aşiretleri Erzen beyi Melik Celâleddin'in komutasına verilmişti.¹⁸⁴ Bu aşiretlerin dışında yardıma gelenler arasında, Bitlis hâkimi Ziyaeddin ile kardeşi Muş hâkimi Şemseddin, Ahlat hâkimi Bahaeddin, ve Meyyafârikîn hâkimi Zirki Şeyh İzzeddin b. Şeyh Zeydo da vardı. Bu tablodan anlaşıldığı kadarıyla, Dilmaçoğlu Beyi'ni bir tarafa bırakacak olursak ki yaptığı bir manevra ile Melik Adil'in bütün hesaplarını altüst edecektir, Türkmenler'e karşı Hısn Keyfâ hükümdarının etrafında belli başlı Kürt hâkim, emîr ve reislerinin birleşmiş oldukları görülür.¹⁸⁵

752/1351 baharında Melik Adil'in önderliğindeki koalisyon ordusu, Türkmenleri ile yayladan dönmekte olan Hüseyin Bey'i, Batman'ın batısındaki Sallat (Salat) Çayı kenarında karşılar. Hazırlıksız yakalandıkları anlaşılan Türkmenler yapılan muharebede büyük bir bozguna uğramak üzereyken, Erzen beyi Celâleddin'in soydaşlarından yana tavır koyarak saf değiştirmesiyle muharebenin seyri bir anda değişmiş ve galib durumdaki

¹⁸³ F. Sümer, *a.g.e.*, 37-38.

¹⁸⁴ Nakleden C. Cahen, *a.g.m.*, 78.

¹⁸⁵ *Hısn Keyfâ Vekâyi-nâmesi*, nakleden C. Cahen, *a.g.m.*, 78; ayrıca bk. F. Sümer, *a.g.e.*, 39 (ancak Sümer, Erzen beyinden hiç bahsetmez).

koalisyon ordusu ağır bir mağlubiyet aldığı gibi Malik Adil de Türkmenler'e esir düşmüştür.¹⁸⁶ Muharebe hakkında ayrıntılı bilgiler veren *Hısn Keyfâ Vekâyi-nâmesi*'ndeki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Erzen Beyi'nin bu tutumu, Türkmenler'i toptan imha etmeyi düşünen Melik Adil'in bu maksatla muharebe esnasında kadın ve çocukların bulunduğu Türkmen çadırlarına hücum edilmesi emrini vermesi ile ilgilidir. Nitekim, bu durumu gören Melik Celâleddin soydaşlarının böyle bir katliama uğratılmasına izin vermemiştir.¹⁸⁷

Öte yandan Hüseyin Bey, adamlarından Kara Koyunlu Bayram Hoca'nın da telkiniyle kısa süre sonra Hısn Keyfâ hükümdarı Melik Adil'i bazı şartlar karşılığında serbest bırakmış ve bu beklenmedik durum Dilmaçoğulları Beyliği'nin doğrudan Eyyubîler'in hedefi haline getirmiştir. Nitekim, Melik Adil Hısn Keyfâ'ya döner dönmez mağlubiyetten sorumlu tuttuğu Melik Celâleddin'i cezalandırmak üzere kardeşi Harun komutasındaki bir orduyu Erzen'e göndermiştir. Ancak, bozgun halinde geri dönen bu ordunun ardından iyice hiddetlenen Melik Adil bu sefer de diğer kardeşi Selâhaddin'in komutasında yeni bir ordu yollanmıştır. Fakat bu ordu da Dilmaçoğulları'nın direnişi karşısında hiçbir başarı elde edemedi geri döner. Bu şekilde yaklaşık iki yıl boyunca süren karşılıklı akın ve yağmaların ardından bizzat Melik Adil'in yönettiği bir taarruz karşısında Dilmaçoğulları daha fazla dayanamaz ve 753/1352 yılı sonlarına doğru Erzen düşer. Melik Adil, bir daha toparlanamayacak şekilde şehri tahrib ettirerek Dilmaçoğulları'ndan intikamını alır. Nitekim *Hısn Keyfâ Vekâyi-nâmesi*'nde bildirildiğine göre Eyyubî hükümdarı Erzen'i terk ettiğinde geride surları yıkılmış, çarşı ve pazarları yakılmış, Dilmaçoğulları'na aid mezarlar dışında harabe halinde bir şehir kalmıştır. Aynı kaynak, Melik Adil'in Erzen halkını da esir ederek Hısn Keyfâ'ya götürdüğünü bildirmektedir.¹⁸⁸ Bütün bu olup bitenler sırasında Melik Celâleddin ve ailesinin durumu hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen şehrin düşüşünden hemen önce burayı terk etmiş, Hısn Keyfâ ordusunun yöreden ayrılmasının ardından da tekrar geri dönmüş olmalıdırlar. Çünkü Melik Celâleddin bu sırada hâlâ Erzen Beyi olarak

¹⁸⁶ *Vekâyi-nâme*'de muharebenin 27 Safer 750/23 Mayıs 1349 yılında vukû bulduğu söylenmekteyse de F. Sümer'in de belirttiği gibi (a.g.e., 39 n.88) yukarıda anlatılan süreçten bunun daha sonraki bir tarih olduğuna şüphe yoktur.

¹⁸⁷ *Hısn Keyfâ Vekâyi-nâmesi*, 76r-78v, nakleden C. Cahen, a.g.m., 78.

¹⁸⁸ *Hısn Keyfâ Vekâyi-nâmesi*, 79v-81r-v, 86r-87r, nakleden C. Cahen, a.g.m., 78.

zikredilmektedir.¹⁸⁹ Kaldı ki, daha sonraki gelişmelerden de anlaşılacağı üzere Hısn Keyfâ hükümdarı Melik Adil'in Dilmaçoğulları Beyliği'ne son vermek gibi bir niyeti de yoktur. Ancak, her ne kadar Dilmaçoğulları Erzen'i ellerinde tutmayı başarmışlarsa da, bu tarihten itibaren artık güçsüz bir beylik olarak varlıklarını sürdüreceklerdir.

Melik Celâleddin hakkında elimizdeki son kayıt, ölüm tarihi de olan 763/1361 yılına aid olup Meyyafârikîn civardaki Zirki ve Dınbili Kürtleri'ne karşı yapılan bir hareket ile ilgilidir. Anlaşıldığı kadarıyla bir süredir (761/1360) Hısn Keyfâ Eyyubîleri'ne isyan halinde olan bu aşiretler yörede meskun çiftçilere ve ekili topraklara zarar vermekte bu da şikâyetlere sebep olmaktadır. Şikâyetlerin hadd safhaya ulaşması üzerine söz konusu aşiretleri itaat altına almak için harekete geçen Melik Adil'in yanında, bir süre önce şehrinin yerle bir ettiği Melik Celâleddin de bulunmaktadır. Bu bir ittifak mıdır yoksa tâbi-metbû ilişkisi midir tam olarak bilemiyoruz. Ancak, daha önceki gelişmeleri göz önünde bulundurduğumuzda ikincisinin olma ihtimâli daha kuvvetlidir. İşte bu hareket sırasında çıkan bir çatışmada Melik Celâleddin'in öldürüldüğü anlaşılmaktadır(763/1361).¹⁹⁰

Melik Ali (774-796/1372-1394 sağ)

Dilmaçoğulları Beyliği'nin bilinen son hükümdarı olan Melik Ali dönemi de, tıpkı bir komplo sonucu öldürttüğü ve yerini aldığı kardeşi Muhammed gibi karanlıktadır. Hakkındaki tek bilgi Rebiyülevvel 796/Ocak-Şubat 1394 tarihinde bölgeye gelen Timur'un huzuruna çıkarak hediyelerle birlikte itaatini bildirdiğine ilişkin kayıttır.¹⁹¹ Dilmaçoğulları Beyliği'nin nasıl yıkıldığı ve bu hanedanın akıbetinin ne olduğu hakkında ise hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bu konuda bildiğimiz, 796/1394 yılından sonra kaynaklarda bir daha Erzen beylerinden bahsedilmediğidir. Bu dönemde bölge Ak-Koyunlular'ın idaresinde olduğuna göre, onlar tarafından ortadan kaldırıldıkları sonucuna varabiliriz.

Böylece, Malazgirt Muharebesi sonrası Anadolu'nun fethine girişen Türkmen beylerinden Muhammed b. Dilmaç'ın kurduğu ve üç asır boyunca

¹⁸⁹ *Hısn Keyfâ Vekâyinamesi*, nakleden C. Cahen, a.g.m., 79.

¹⁹⁰ *Hısn Keyfâ Vekâyinamesi*, nakleden C. Cahen, a.g.m., 79.

¹⁹¹ Nizâmeddin Şâmî, *Zafernâme*, Türkçe trc. N. Lugal, Ankara 1987, 178; ayrıca bk. O. Turan, a.g.e., 116; E. Merçil, a.g.e., 267.

Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda var olmaya çalışarak bu bölgelerin Türkleşmesine ciddi katkılar sağlayan Dilmaçoğulları Beyliği tarihe karışmış olur. Anadolu'nun en eski, Güneydoğu Anadolu'nun da Artuklular'dan sonraki en uzun ömürlü Türkmen beyliği olmasına rağmen, 545/1150 tarihli Bitlis Ulu Camii'ni bir tarafa bırakırsak, Dilmaçoğulları'ndan günümüze ulaşan hemen hiçbir eser mevcut değildir. Bu hanedana aid her hangi bir türbe ya da mezara rast gelinmediği gibi, henüz adlarına kesilmiş sikkeye de tesadüf edilmemiştir. Halbuki bu gün her ne kadar yerini tam olarak tesbit edemiyorsak da şunu çok iyi biliyoruz ki, iki buçuk asır boyunca adı Dilmaçoğulları ile birlikte anılmış olan Erzen, XIII. yüzyıla gelindiğinde büyük ve mamur görüntüsüyle, Amid, Meyyafarikin ve Mardin ile beraber Diyâr-ı Bekr'in en meşhur dört şehri arasında sayılmaktaydı.¹⁹²

Nitekim bu dönem müelliflerinden İbn Şeddâd da Erzen'i şöyle tasvir etmektedir:

“Yüksek bir tepe üzerinde yuvarlak bir kelesi olup bu kale bedenler dışında otuz beş burca sahiptir. Kale kible(güney) yönündeki kapısından etrafını çevreleyen ve yüz kulaç derinliğindeki hendek üzerinde yer alan kesme taştan kemerli bir köprü aracılığıyla şehre açılır. Asıl şehir ise kalenin doğusuna doğru medresesi, hastanesi, çarşıları ve diğer maişet unsurlarıyla uzanmaktadır. Ayrıca buranın doğusunda da içinde balıklar olan bir sıcak su kaynağı vardır. Şehrin pınarları olmakla birlikte hem kale hem de Rabaz (kalenin dışında kalan asıl şehir) halkı su ihtiyacını büyük oranda nehirden karşılar. Bu arada Erzen halkının ekseriyeti de yazlarını söz konusu bu nehir kıyısında geçirmektedir.”¹⁹³

Erzen ayrıca; bağları ve meyve bahçeleri bol olan ve diğer beldelere tekstil ürünleri ihraç eden zengin bir şehir olarak da anılmaktadır.¹⁹⁴

XIV. yüzyılın ilk yarısına aid bilgiler veren Hamdullah el-Müstevfî'ye bakılırsa Erzen, Diyâr-ı Bekr'in en çok gelire sahip şehridir. Müstevfî Erzen'i çok muhkem surlara sahip büyük bir şehir olarak tasvir ettikten sonra mısır

¹⁹² Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, Beyrut 1996, 180; İbn Şeddâd, III/I, 246.

¹⁹³ İbn Şeddâd, III/II, 536; daha mahdut olmakla birlikte ayrıca krş. C. Cahen, “XIII. Asır Ortalarında el-Cezîre (İzzeddin İbn Şeddâd'a göre)”, trc. N. Çağatay, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, IV(1983), 98.

¹⁹⁴ İbn Şeddâd, III/II, 536.

ve iyi kalite pamuk üretimine dikkat çeker ve gelirlerinin 275,000 dinarı bulduğunu belirtir ki, bu miktar o dönemde Diyâr-ı Bekr şehirleri arasında toplanan en yüksek vergi miktarına denk düşmektedir.¹⁹⁵ Ancak, Erzen'in yakaladığı bu zengin ve mamur görüntü yukarıda da ifade edildiği gibi komşusu Hısn Keyfâ Eyyubîleri ve özellikle de civardaki Kürt eşkıya çetelerinin bitmek tükenmek bilmeyen saldırılarıyla kesintiye uğramış ve son olarak da Hısn Keyfâ Eyyubî hükümdarı el-Adil Şihâbeddin Gazi'nin 753/1352 yılındaki taarruzuyla şehir bir daha toparlanamayacak şekilde tahrib edilmiştir. Nitekim, Dilmaçoğulları Beyliği'nin de sonunu getiren Ak Koyunlular devrinde (1378-1508) bir daha Erzen adına tesadüf edilmeyişi de bununla ilgili olsa gerektir.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Aynı müellifin verdiği rakamlara göre bölgenin diğer şehirlerinin vergi gelirleri(dinar) şu şekildedir: Amid: 30,000; Meyyafârikîn: 224, 000; Mardin: 236,000; Hısn Keyfâ: 82,500; Siirt: 46,500, Hamdullah el-Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb*, nşr. ve İng. trc. G. Le Strange, Leyden 1919, 102.

¹⁹⁶ Bk. Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Türkçe trc. M. Öztürk, Ankara 2001, indeks; öte yandan Erzen'in XVI. yüzyıldaki durumunu ise Şeref-Han'dan öğreniyoruz. Buna göre; "...Hasankeyf'deki önemli yerler Siirt kasabası Beşiri nahiyesi, Tor nahiyesi, ve diğer bir nahiye olan Erzen nahiyesi'dir. Günümüzde Hazzo(Hazro) hükümdarlarının yönetimi altında bulunan Erzen'de sayıları 12,000 kişiye varan ve haraç ödemekle yükümlü Hristiyan vardır", *Şerefnâme*, Türkçe trc. M. E. Bozarslan, İstanbul 1990, 177.

DİLMAÇOĞULLARI HANEDANI

